

D. Sabbatai [Szilágyi Dénes] Első Zsidó Sárgakönyv

(Budapest: Gondos, 1941)¹
(vál., jegyz. Veszprémy László Bernát)

Az első Zsidó Sárgakönyvet D. Sabbatai állította össze a Zsidó Munkaközösség részére. A Zsidó Munkaközösség eszmei alakulat. Tagjai szellemi munkájukkal önzetlenül és névtelenül szolgálják a zsidó nép igaz ügyét.

A Zsidó Sárgakönyv további példányi Gondos Sándornál (Budapest, Andrassy út 53.) igényelhetőek.

A független magyarországi zsidók szabad együttműködésén alapuló Zsidó Munkaközösség megvizsgálta azt a kérdés, vajon a magyarországi zsidóságnak szükségképpen olyan sorsa kell-e jutnia, mint például az ausztriai zsidóságnak (vagyis egyéni tragédiák szakadatlan láncolatában el kell-e pusztulnia) vagy van-e mód arra, hogy a magyarországi zsidóság elkerülje ezt a sorsot. A kérdés tüzetes, gyökeres és végleges tisztázásának eredménye az, hogy a magyarországi zsidóság elkerülheti a pusztulást, ha még ma tudatára ébred teendőinek és aszerint cselekszik. Holnap talán már késő lesz. Ezt az eredményt tartalmazza az első Zsidó Sárgakönyv.

A Sárgakönyvben tényeket állapítunk meg természet-tudományos szabotossággal; szenvedélymenetesen, de könyörtelen tárgyilagossággal levonjuk a tényekből adódó következtetéseket; és olyan formába öntjük az eredményt, hogy a színigazság erejénél fogva kötelező legyen minden gondolkodó és becsületes zsidóra és nem-zsidóra egyaránt. Nem szól a Sárgakönyv azoknak a rosszhiszemű nem-zsidóknak, akik tegnap – igen helyesen – megállapították, hogy nem asszimilálhatók a zsidók és helyeselték, sőt keveslettek két magyar zsidótörvényt; ma pedig szemérem hány merészeli az erdélyi és bácskai zsidóságnak, hogy a zsidó nem magyar (bár nem is román vagy szerb), hanem – zsidó. És nem szól a Sárgakönyv azoknak a menthetetlen zsidóknak sem, akik ma is magyarnak hiszik magukat.

Budapest, 1941 júliusában

D. Sabbatai

A ZSIDÓKÉRDÉS

A magyarországi zsidókérdés lényege az, hogy az állam mértékadó tényezői és a magyar nép tömegei terhesnek érzik és meg akarják szüntetni a zsidókkal való együttélést. Tényeket állapítunk meg. Nem firtatjuk, indokolt-e ez a magyar törekvés és a zsidók megérdemlik-e sorsukat. A társadalom életében és a politikában alárendelt tényező az elméleti indoklás és az értelem. Kérdés azonban, vajon maradandó a magyar állásfoglalás-e vagy pedig csak múló politikai divat.

Az elfogulatlan szemlélő előtt nyilvánvaló, hogy az államát veszített zsidóság ezernyolcszázéves történelme legállandóbb mozzanatának magyarországi változatáról van szó. A zsidóság történelmi, gazdasági, élettani és mélylélektani okokból nem olvadhatott be a magyarságba, bár maguk a zsidó egyének többnyire szívesen megtették volna. (Hiába bizonygatja a zsidók egy része, hogy megtörtént a beolvadás. Csak a magyar többség döntheti el, beolvadt-e a zsidó kisebbség vagy sem). Minden többség igyekszik eltávolítani az idegen testnek érzett, beolvadásra képtelen kisebbségét. Ez az általános törvényszerűség rejlik a magyarországi zsidókérdés mélyén, ez az állandó alap ok. A lényeg szempontjából nem is fontos, mi a zsidóellenesség ürügye, mert az ürügy más és más lehet (Krisztusgyilkosság, rituális gyilkosság, uzsora, kommunistaság, kapitalistaság, túltengés a gazdasági életben, áruhalmozás, vásárlási sztrájk, stb.). Az alap ok pedig fennáll mindaddig, amíg számottevő zsidó kisebbség él Magyarországon.

Veszedelemes ábránd tehát az, hogy a háború végeztével helyreállhatna a zsidók régebbi helyzete. Gazdasági okok is lehetetlenné teszik ezt.

A zsidók népességi számarányukat sokszorososan meghaladó mértékben helyezkedtek el az értelmiségi pályákon és a kereskedelemben. A zsidótörvények révén az ország 93 százalékos többsége véget vet ennek az állapotnak és kizárja a 7 százalékos zsidó kisebbséget az értelmiségi és kereskedelmi állásokért folyó versenyből. Ez azonban a 93 százalékos többség esélyeinek nem csupán 7 százalékos javulását jelenti! A zsidóság számaránya a szóban forgó és irigylésre méltónak tartott kereseti ágakban sokkal na-

gyobb volt és helyenként megközelítette a száz százalékot. Tehát a zsidótörvények – éppen a legkívánatosabb pályákon – helyenként száz százalékkal javították a 93 százalékos többség esélyeit. A 93 százalékos többségnek a zsidótörvények fennmaradásához fűződő gazdasági létérdeke ennél fogva olyan hatalmas, hogy nincsen olyan békekötés, külső nyomás vagy belső megfontolás, amely forradalom felidézése nélkül elérhetné, hogy visszaadják a 7 százaléknak a szabad verseny régi lehetőségét.

MI A ZSIDÓSÁG?

A zsidókérés mibenlétének megállapítása után tisztáznunk kell azt a kérdést, mi is a zsidóság. A zsidóság nemzet, a magyarországi zsidóság tehát nemzetiség. Még pedig – jelentéktelen töredékétől eltekintve – a többi magyarországi nemzetiségtől eltérően magyar ajkú nemzetiség, a magyar művelődés részese és a nemzetiségi területeken akaratlanul is a magyar nyelv hordozója. Eltér a zsidó nemzetiség a többi kisebbségtől abban is, hogy szomszédos anyaország híján nem igazodik, nem vágyódik egyetlen szomszédos állam felé sem, és így a magyar államban nem képvisel centrifugális erőt.

Nem vesztegetünk szót a *tények* tagadóinak meggyőzésére. Épérezékű és becsületes embernek nem kell bizonygatni, hogy a pipacs piros, az ég kék és a zsidóság nemzet. A zsidóságot nemzeté teszi számos egyéb tulajdonságán kívül a vérségi kötelék, a nemzeti, sőt nacionalista vallás és a minden zsidóban lappangó, országhatárokkal nem törődő faji együttérzés. (A „magyar-zsidó” is büszke – hogy csak néhány vegyesen kiragadott nevet említsünk – Spinózára, Disraelire, Einsteinre, Chaplinre, Max Baerre). A zsidóságot nemzetnek érzi és tudja elenyészően kevés kivétellel minden magyar ember és – Magyarországon kívül – minden zsidó ember. Nagyon sok zsidó így *tudja* Magyarországon is. Hogy hányan merték *megvallani*, kitűnik majd az 1941. évi népszámlálás eredményéből.

KI ZSIDÓ?

Magyarországon nem lehet szubjektív ismérv (hovatartozási nyilatkozat) alapján eldönteni, ki tartozik a zsidó nemzetiséghez, hanem objektív ismérvre van szükség. A zsidó nemzetiség legkönnyebben felismerhető objektív alkotótényezője a zsidó nemzeti vallás. Kijelenthetjük, hogy zsidó nemzetiségű minden zsidó vallású egyén. A nemzetiségi hovatartozás általánosan elismert kritériuma az egyén hovatartozási nyilatkozata (szubjektív ismérv). A nemzetiségi kérdések ugyanis többnyire úgy támadtak, hogy a nemzetiségek szembeszálltak az uralkodó nemzet beolvasztó törekvéseivel és küzdöttek jogaikért. A nemzetiségi jogok megszerzésének előfeltétele valamely nemzetiség jogi

személyének elismerése volt, szóval annak a jognak kivívása, hogy a nemzetiség egyedei nemzetiségükhöz tartozónak vallhassák magukat, anélkül, hogy ebből hátrány háramlanék rájuk. A kisebbség tehát el akarta ismertetni a *tényállást* (a nemzetiség létét), a többség viszont el akarta homályosítani. Épp ezért a nemzetiségi politikának elsősorban arra kellett törekednie, hogy érvényesítse a tényállás igazságát a többséggel szemben. Minthogy a nemzetiség tagjai mindig büszkén hitet tettek nemzetiségük mellett, nyilván elegendő volt, ha kimondták: a nemzetiséghez tartoznak mindazok az egyének, akik odatartozónak vallják magukat. És ez a tétel vált azután a kisebbségi jog egyik sarokkövévé.

Mivel azonban a magyarországi zsidók nagyobb része nem vallja magát zsidó nemzetiségűnek, ez a kritérium csődöt mond a zsidó nemzetiségi hovatartozás megállapításánál. De az ismérv alkalmatlansága nem bizonyítja a zsidó nemzetiség nemlétét, hanem csak a magyarországi zsidó nemzetiség rendellenes lelkületéről tanúskodik. Mert a hovatartozási nyilatkozat csak járulékos ismertetőjegy, nem alkotótényező. Csak könnyebben felismerhetővé teszi a nemzetiséget, de nem ez teszi létezővé. A nemzetiség történelmi, társadalmi, lélektani valóság, akár hitet tesznek mellette tagjai, akár nem. Ha hitet tesznek mellette, hovatartozási nyilatkozat lehet a nemzetiség tagjainak ismérve. Ha nem, más kritériumot kell keresni. A magyarországi zsidók nagy része nem tesz hitet nemzetisége mellett. Ehelyütt nem kutatjuk, milyen történelmi okok tették ilyen rendellenessé nemzetiségi magatartásukat. Csak megállapítjuk, hogy ebben az esetben – a többi nemzetiség esetétől eltérően – nem beolvasztani akaró többséggel szemben kell megvédeni az igazságot, hanem beolvasztani hasztalanul törekvő kisebbséggel szemben. Ezért kell a zsidó nemzetiségi hovatartozás ismérvének objektívnek lennie.

Zsidó nemzetiségűnek kell tekinteni az olyan nem zsidó vallású egyént is, akinek nagyszülői a zsidó vallásban születettek. A nem-zsidók zsidónak tekintik a hitehagyott zsidót és a hitehagyott leszármazottját is. Az ilyen embereket ma nem fogadják be sem a magyarok, sem a zsidók. Csakhogy a nemzetükhöz visszakényszerített hűtlen zsidók *gyermek* bizonyára hú zsidókká válnak majd. Szüleik visszafogadása ezért zsidó nemzeti érdek.

ÁRTHAT-E A ZSIDÓSÁGNAK A NEMZETISÉGI SZÍNVALLÁS?

Zsidó jogigények a mai időben csak papíron létezhetnek. Ha azonban egyáltalában foglalkozunk ezzel a kérdéssel, meg kell állapítanunk, hogy a nemzetiségi színvallás lehet a zsidók jogigényeinek egyetlen szilárd alapja. A magyar-zsidó viszonyoknak és a zsidók tényleges helyzetének megjavítását meg éppen *csak* a nemzetiségi színvallás teszi lehetővé. Az asszimiláns zsidók egyik legfőbb érve, hogy a nemzeti-

ségi színvallás árthat a zsidóságnak, mert ha a zsidó beismeri, hogy nem magyar, nem formálhat jogot a polgári egyenjogúságra és „hütlenségével” még tényleges helyzetén is ronthat. Az asszimiláns zsidók rögeszméje, hogy a zsidók nem magyar volta: vád, s ezért önvédelemből tagadni kell. A kétszínű és arcátlan nem-zsidók pedig megerősítik az asszimiláns zsidókat rögeszméjükben.

Vád-e, hogy a zsidó nem magyar? Szó sincs róla. Épp annyira nem vád, mint ahogy nem az, hogy a rutén nem magyar, és hogy a szőke ember nem fekete. A zsidóság nemzetiség-voltából semmiféle okoskodással sem lehet jogfosztást kikövetkeztetni. Ha a zsidóság nemzetiség, akkor – papíron – igényelheti mindazokat a jogokat, amelyeket igényel (és megkap) a szlovák, a rutén, a román, a német nemzetiség. Igaz, hogy a zsidók nem tudják *érvényesíteni* igényüket (hogy miért nem, arról alább szólunk). De ez az igény mégis sokkal mélyebben gyökerezik, mint a ma már papíron is eltörölt emancipáció. Az emancipáció ugyanis végeredményben a magyar többség kegyelmi ténye, amely kétségtelenül vissza is vonható. A nemzetiségi jogigény azonban a természetjogból ered. Tehát a nemzetiségi színvallás nemhogy gyengíti a zsidó jogigényt, hanem ezerszerre erősebb az asszimilánsok siránkozásánál, amelyek lehet ugyan érzelmi alapja, de szilárd jogi alapja nincs. De a zsidók tényleges helyzetén sem ronthat a nemzetiségi színvallás, mert a tényleges helyzet egyegyedül a többség: a magyarság magatartásán múlik. A magyarok ösztönösen fordulnak szembe az idegennek érzett zsidósággal és az ösztönös zsidóellenességen lényegében nem változtat, akármit vall vagy tesz is a zsidó. A zsidó magyarsága csak mimikri, és az ösztönt nem lehet mimikrivel megtéveszteni.

Az azonban nagymértékben függ a zsidók szavaitól és tetteitől, hogyan nyilvánul meg részleteiben a magyarok zsidóellenes magatartása. Máromost épp azt látjuk, hogy a magyarságban gyanút és undort kelt a mimikri, mert a magyar ilyenkor nem tud szabadulni attól az érzéstől, hogy a maga lényegét megtagadó zsidó meg akarja téveszteni. A becsületes színvallás viszont legalábbis a mimikri keltette megvetést szünteti meg, és így kétségtelenül elviselhetőbbé teszi a magyar-zsidó viszonyt. Arról szólni sem érdemes, hogy a nemzetiségi színvallásnak semmi köze az állampolgári hűséghez. Más az állampolgári hűség, és más a nemzetiségi hovatartozás. Jellemző, hogy ezt a két különböző dolgot nem keverik össze a legantiszemitább magyarok sem, hanem csupán a nemzeti zsidók ellen érvelő asszimiláns zsidók.

MIÉRT NEM A NEMZETISÉGI EGYENJOGÚSÁGÉRT KÜZD A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ KISEBBSÉG?

A zsidó nemzetiség az adott körülmények között nem népcsoport-igényeinek elismertetéséért küzd, hanem – elvi

jogigényéről való lemondás nélkül – a történelmi és társadalmi valóságból igyekszik levonni a szükségszerű következtetéseket. Teszi ezt abban a meggyőződésben, hogy az adott körülmények között nem a magyarországi kisebbségi jogokért való küzdelem szolgálná az igazi zsidó érdeket. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a zsidó nemzetiségi jogigény mindaddig nem érvényesíthető, amíg a zsidóság *minden* lakóhelyén kisebbséget alkot. Az államnélküli kisebbség jogigényének érvényesítési kísérlete szükségképpen mindig súlyos visszahatással járt és jár. Bele kell nyugodni abba, hogy az életben – különösen a népek életében – a történelmi és társadalmi valóság nem igazodik a joghoz. *Egyjogának* érvényesítéséről azonban sohasem mond le a zsidóság: az életre való jogáéről. Mivel pedig ezt a jogát a magyarsággal együtt élve előreláthatóan nem érvényesítheti, arra kell törekednie, hogy megszüntette ezt az együttélést.

MI KÖVETKEZIK A ZSIDÓKÉRDÉS HELYES FELISMERÉSÉBŐL?

A magyarországi zsidóknak arra kell törekedniük, hogy maguk is tetterősen hozzájáruljanak a magyar-zsidó együttélés felbontásához. Az együttélés megszüntetésének egyetlen gyökeres módja a kivándorlás. A kivándorlás természetesen nem bonyolódhatik le máról holnapra. A magyarországi zsidóknak ezért a kivándorlásig eltelt időben elviselhető *modus vivendi* kell teremteniük a magyarsággal. A történelem tanúsága szerint előbb-utóbb minden zsidó [és] nem-zsidó [közti] együttélésnek meg kell szűnnie, mert a beolvaszthatatlan zsidó kisebbség pusztá léte előbb-utóbb mindenütt súlyos sűrűlődsra vezet. Tehát meg kell szűnnie a magyar-zsidó együttélésnek is. Ha a zsidók ragaszkodni próbálnak hozzá, akkor is megtörténik az együttélés megszüntetése, csakhogy akkor a magyarság egymaga végzi el a mütétet és bizonyos, hogy ez a mütét fájdalmas lesz. Ha viszont a zsidók maguk is tetterősen hozzálátnak az együttélés felbontásához, akkor a mütét fájdalmassága nagymértékben csökken, sőt az ilyen elválás során lehetővé válik a zsidó érdekek megóvása is. Az együttélés felbontására nincsen más mód, mint a kivándorlás. Minden más megoldási kísérlet (például gettó) magában rejt annak lehetőségét, hogy az együttélés később mégis helyreáll és így feltámad a zsidókérdés. A gettómegoldás még akkor is helytelen, ha maguk a magyarországi zsidók szívesebben vállalnák a kivándorlásnál.

A KIVÁNDORLÁSRA FEL KELL KÉSZÜLNI

A zsidók kivándorlása csak akkor mehet végbe embersége formában, ha a magyarországi zsidóság megfelelően felkészül rá. De a zsidóság csak akkor készülhet fel, ha a kivándorlásig eltelt időben lehetővé teszik számára a felké-

szülést. A magyarságnak tehát – a magyar nemzetgazdaság minden érdekének szemmel tartásával – emberségesen és becsületesen lehetővé kell tennie a kivándorlásra való felkészülést. A kivándorlásra való eredményes felkészülésnek három feltétele van:

1. Válgják lehetővé, hogy a zsidók a kivándorlásig eltelt időben biztosíthassák emberséges életviszonyaikat.
2. Válgják lehetővé a zsidó tömegek mezőgazdasági és ipari kiképzése.
3. Válgják lehetővé, hogy a kivándorlásra alkalmatlan idős vagy beteg zsidók életfogytig emberségesen élhessenek Magyarországon. Magától értetődik, hogy ezeknek a feltételeknek megteremtésére zsidó pénz kell igénybe venni a zsidó magánvagyon mozgósításának útján. Lehet, hogy egyes nem-zsidók tiltakoznak majd ez ellen, mert ők inkább maguknak szeretnék meg a zsidó magánvagyonot. Ehhez nem szólhatunk hozzá, mert az ilyen egyénekkal nem szállunk vitába. A kivándorlás irányának és módozatainak megállapítása csak a háború befejeztével lesz lehetséges és időszerű. Ez a körülmény azonban nem érinti a kivándorlásra való felkészülés szükséges voltának tényét.

A ZSIDÓ NEMZETISÉGI SZERVEZET

A magyarországi zsidóságnak nemzetiségi szervezetben kell tömörülnie. A nemzetiségi szervezet képviselje a zsidó érdekeket a magyar-zsidó együttélés megszüntetésének során, egyben pedig irányítsa a kivándorlásra való felkészülést. A zsidó nemzetiségi szervezetnek olyannak kell lennie, hogy lehetővé tegye a gyors és eredményes csoportos cselekvést és azt, hogy a szervezet mindig a nemzetiség egészének, ne pedig egyik-másik zsidó csoportnak érdekében működjék együtt az illetékes magyar tényezőkkel. A zsidó nemzetiségi szervezet alapja csak az eddig részletezett nyolc pont lehet. Az ezen az elvi alapon felépülő szervezetnek részleteiben olyannak kell lennie, hogy lehetőség szerint egyaránt megfeleljen a magyar és a zsidó nemzeti érdekeknek. Ezért a szervezeti irányelveknek a következőknek kell lenniük.

A zsidó nemzetiségi szervezet tagja minden zsidó nemzetiségű magyar állampolgár. A szervezetből kilépni nem lehet. A nem zsidó vallású tagok a szervezet önkormányzatú alosztályában tömörülnek. A szervezet vezetősége – eszközei korlátozottságának esetében – minden vonatkozásban előnyben részesíti a zsidó nemzeti vallást követő tagokat. A szervezet adót vet ki tagjaira. Adókövetése ellen fellebbezésnek helye nincs. A szervezet adópolitikájának elve: a tehetős zsidóság vagyonának ma a zsidó összesség rendelkezésére kell állnia. A nemzetiségi szervezet teljességgel elveti az alamizsna-jótékonytságot és – a viselő nő,

fiatal anyák, munkaképtelen betegek és öregek eseteitől eltekintve – csak munkateljesítmény ellenében ad támogatást. A nemzetiségi szervezet gazdasági megalapozása a lehető legnagyobb mértékű önellátás elvének megfelelően történik. A nemzetiségi szervezet nem érinti a különböző irányú hitközségek vallási vonatkozású önkormányzatát.

A ZSIDÓSÁG ÉS A „HARMADIK ZSIDÓTÖRVÉNY”

A zsidóság fajlettani szempontból három rétegere oszlik: a pusztuló (széthulló), a tespedő (stagnáló) és az éledő zsidóság rétegére. A pusztuló réteg szolgálhatja az asszimilánsokat és a hitehagyottakat, természetes szaporasága csekély, születési többlete nincsen. A tespedő réteg a neológok és ortodoxok öntudatlan tömegéből áll. Ez a tömeg magyarok mondja magát, de csak azért, mert nem mer önállóan gondolkodni, és ma még követi a pusztuló réteghez tartozó vezetőit. Élettani viszonyai valamivel jobbak, mint a pusztuló rétegéi. A tespedő zsidóság válaszüton áll, nyitva előtte a pusztulás, de az újjáéledés útja is. Az éledő zsidóság a jövő zsidósága. Nemzeti öntudata van. Életképességének biológiai bizonyítéka, hogy a zsidóság e rétegében jelentékeny a születési többlet, nincsenek öngyilkosok, gyakori a korai házasság és bő a gyermekáldás. A pusztuló és a tespedő zsidóság merő sorcsapásnak tekinti a zsidótörvényeket. Az éledő zsidóság azonban felismeri, hogy közvetve a zsidótörvények is szolgálhatják a zsidó nemzet fennmaradását. A nemzeti alapon álló, éledő zsidóság kész cselekvően támogatni olyan zsidótörvény-intézkedések végrehajtását, amelyek lehetővé teszik a zsidó nemzeti érdek érvényesülését is. Az első két magyar zsidótörvény nem felelt meg ennek a követelménynek. A nemzeti zsidóság csak olyan zsidótörvény-intézkedések végrehajtásában működhetik közre tettersően, amelyek:

1. Határozottan kimondják, hogy a zsidóság magyar ajkú nemzetiségi kisebbség.
2. Nem helyezkednek arra a gazdasági szempontból is képtelen alapra, hogy a zsidó fogyasszon, de ne termeljen, adózzon, de ne keressen, hanem lehetővé teszi, hogy mindaddig, amíg nincsen mód a kivándorlásra, a zsidók – zsidókataszter alapján – a maguk nemzetiségének körében kulturális és gazdasági téren folytathassák mindazt a tevékenységet is, amelytől a magyar „élettérben” eltiltják őket a zsidótörvények.
3. A zsidó gazdasági és kulturális élettér megvalósítása érdekében intézkednek a Zsidó Nemzetiségi Szervezet megalakításáról.

¹ Részleteiben, a kihagyások tartalmára való utalás nélkül, újraközi: Komoróczy Géza (szerk.): *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésről, a feszültségekről és az értékekről (1790-2012)* (Pozsony: Kalligram, 2015), 2:266–274.

D. Sabbatai [Szilágyi Dénes] Második Sárgakönyv

(Budapest: Gondos, 1941)¹
(vál., jegyz. Veszprémy László Bernát)

A második Zsidó Sárgakönyvet D. Sabbatai állította össze a Zsidó Munkaközösség részére. A Zsidó Munkaközösség eszmei alakulat. Tagjai szellemi munkájukkal önzetlenül és névtelenül szolgálják a zsidó nép igaz ügyét.

A Zsidó Sárgakönyv további példányi Gondos Sándornál (Budapest, Andrassy út 53.) igényelhetők.

A független magyarországi zsidók szabad együttműködésén alapuló Zsidó Munkaközösség első Sárgakönyvében közreadta a magyarországi zsidókérdés megoldásának megtámadhatatlan alapelveit. Tudományos tárgyilagossággal, minden érzelmi mozzanat mellőzésével elemezte különösen a kérdés kisebbségi jogi vonatkozásait.

Az itt közrebocsátott második Zsidó Sárgakönyv tárgya: a zsidók kivonulásával összefüggő elvi kérdések tisztázása. A második Sárgakönyv eredménye az, hogy a zsidókérdés létezése és súlyosbodása elháríthatatlan társadalmi tény, és hogy csak a zsidók kivonulása oldja meg gyökeresen a zsidókérdést a zsidóság létérdekének és a magyarság szükségleteinek megfelelően.

Budapest, 1941 decemberében
D. Sabbatai

A ZSIDÓSÁG ÉS A KISEBBSÉG VISZONYÁNAK ALAPTÖRVÉNYE

Általános társadalmi törvényszerűségek szabják meg minden többségi népnek és kisebbségeinek viszonyát. Ezek az általános törvényszerűségek érvényesek a zsidó kisebbségek és nem-zsidó többségek viszonyára is. A nép többség és a népi kisebbségek viszonyának alapjelensége az, hogy a többség idegen elemnek érzi a más néphez tartozó belékelődött csoportokat. A többség úgy viselkedik az idegen elemekkel szemben, mint az itt élő organizmus a gyulladást okozó idegen testekkel szemben: fel akarja szív-

ni, ha pedig nem bírja, ki akarja küszöbölni őket. Ez az igyekezet nem rosszindulatból ered, nem a kisebbségi nép ellen, hanem pusztán a többségi ország népességének *egyneműsítésére* irányul. Az egyneműsítő törekvés a többség és a kisebbség viszonyának alapvető törvényszerűsége. Ingerküszöbe van, tehát nem érvényesül egy vagy néhány idegen egyénnel szemben, hanem csak akkor mutatkozik meg, ha a kisebbség és a többség *érintkezési felülete* meghalad bizonyos mértéket.

AZ EGYNEMŰSÍTÉSI TÖREKVÉS TÖRVÉNYEI

Az egyneműsítő törekvés a többség és kisebbség érintkezési felületein érvényesül legerőteljesebben. Az „érintkezési felület” nem elvont fogalom, hanem valóságos érintkezésre utal: annál nagyobb, minél több kisebbségi egyén érintkezik minél több többségi egyénnel az élet minél fontosabb területein. Nyilvánvaló, hogy akkor a legkisebb ez a felület, ha a kisebbség egy csoportban él a többségi nép országának határszélén, nagyobb, ha a kisebbséget minden oldalról körülveszi a többségi népesség, még nagyobb, ha a kisebbség több csoportban él a többségi nép között, a legnagyobb pedig abban a határesetben, ha a kisebbség egyénenként elszórtan él együtt a többségi néppel. Ebben az esetben az érintkezési felület végletesen megsokszorozódik. Az egyneműsítő törekvés ereje függ néhány más tényezőtől is. Arányosan csökken a kisebbség anyaországának földrajzi közelségével és politikai meg gazdasági hatalmával. A vallási és egyéb tényezőket ehelyütt nem kell felsorolnunk.

ASSZIMILÁLÁS ÉS KIKÜSZÖBÖLÉS

Az egyneműsítő törekvés eleinte többnyire a kisebbség beolvasztására, asszimilálására irányul. A nép asszimiláció azonban meghatározott feltételekhez kötött folyamat. Először is a beolvasztani kívánt kisebbségnek nem szabad meghaladnia bizonyos lélekszámot, különben nem tűnnék el a többségben, hanem a többséggel való egyesülés révén

új népet alkotna. Másodsor pedig a kisebbségnek képesnek és hajlandónak kell lennie a beolvadásra. Ha egyik vagy mindkét feltétel hiányzik, akkor a többség – a beolvadásra való megpróbálkozás után vagy a nélkül is – önmaga egyneműsítésének más módjához folyamodik: a kisebbség kiküszöböléséhez. A kiküszöbölésnek több lehetősége van: a kisebbség elkülönítése, kitelepítése vagy elpusztítása. Ismételjük, hogy mindezek a törekvések az ösztönök mélyéről erednek. Lényegük az, hogy a népi többség – élő szervezet módjára – mentesülni akar az idegen elemektől és az élettan törvényei szerint megemészti, amit megemészthet és kilöki magából azt, amit nem tud megemészteni. Az egyneműsítő törekvések megnyilvánulásának fennhangon hirdetett indoklása gyakran csak ürügy. Csupán annyira igaz, amennyire az egyneműsítő törekvést foglalja szavakba.

A ZSIDÓ KISEBBSÉG

A többség és kisebbség viszonyának általános törvényszerűségei sajátos módon érvényesülnek a zsidó kisebbség esetében. A zsidó kisebbség minden vonatkozásban hátréset. Szinte teljes egészében városlakó. A városlakó zsidó állandóan érintkezik a nem-zsidó polgárok tömegeivel, még ha zsidónegyedben tömörül is kisebbségi társaival. Így a zsidóság valóságban atomizálódik s a zsidó kisebbség és a nem-zsidó többség érintkezési felülete a lehető legnagyobb. De maximális – mert végtelen – a zsidó anyaország távolsága is, hiszen ma még nincsen zsidó állam és így minimális – mert semmi – a zsidó anyaország politikai és gazdasági súlya. A zsidó kisebbség emellett a társadalmi élet legfontosabb területein érintkezik a nem-zsidó többséggel. A zsidóság esetében tehát szükségképpen a lehető leghevesebben és legvégtetesebben érvényesül a minden népi kisebbséggel szemben megnyilatkozó egyneműsítő törekvés.

A ZSIDÓSÁG NEM OLVAD BE

Az egyneműsítő törekvés, mint mondtuk, eleinte többnyire beolvadásra irányul. A beolvadás kísérletére sor kerül a zsidók esetében is, mert a többség és a kisebbség viszonyát nem ésszerű megfontolások szabják meg, hanem ösztönösen és öntudatlanul is ható törvényszerűségek. Pedig az egész zsidóság beolvadásának kísérlete eleve kilátástalan. A kísérletet az teszi kilátástalanná, hogy a zsidó összesség esetében hiányzik a beolvadás mindkét feltétele.

ZSIDÓ NÉP ÉS ZSIDÓ VALLÁS

A zsidóság zöme nem hajlandó a teljes áthasonulásra, még akkor sem, ha egyes országokban a zsidó egyének tekintélyes része fennhangon hirdeti is asszimilációs szándékát. Csak az olyan zsidó hajlandó valójában asszimilálódni, aki megkeresztelkedik. (Nem állítjuk természetesen, hogy a hitehagyott *képes* is a beolvadásra. De azt mindenesetre bizonyítja, hogy valóban hajlandó beolvadni.) *Ipsa facto*² megtagadja az asszimilációt az olyan zsidó, aki ragaszkodik zsidó „vallásához.” S ilyen még a magyarországi „asszimiláns” zsidóság kilencvenkilenc százaléka is. Tisztában kell lennünk ugyanis azzal, hogy a többi vallással egyívású „zsidó vallás” egyáltalában nincs. A keresztény vallásokat idegenek közvetítették – sokszor erőszakosan – a ma keresztény népeknek. A „zsidó vallás” viszont – eredetének megfelelően – népi kincs. A „zsidó vallás” nagyobb része nemzeti történelem és népi életrend, bár természetesen át- még átszövik hitéleti elemek, hiszen a zsidók tanítása szerint „vallásuk” a kiválasztott népnek adott *isten*i parancsokon alapul. A „zsidó vallásnak” mondott törvényrendszer csak kisebb részében áll általános emberi érvényesség igényét támasztó törvényekből, nagyobbbrészt a zsidó néphez kötött. A „zsidó vallás” általános emberi elemei megtalálhatók a keresztény népek vallásaiban is, az isteni parancsra visszavezetett népi élettörvények azonban nem. A megkeresztelkedés tehát nem az általános emberi érvényű zsidó hittételek, hanem a zsidó *nép* elhagyását jelenti. Bárhogyan okolja is meg a maga hűségét a kitérni nem hajlandó zsidó, világos, hogy a nagy zsidó családhoz, a zsidó vérközösséghez, a zsidó néphez való – sokszor nem is tudatos, csak ösztönös – ragaszkodásról van szó. Csattanón bizonyítja ezt az a tény, hogy a „zsidó valláshoz” váltig ragaszkodó magyarországi asszimiláns tömegek tekintélyes része köztudomás szerint szabadgondolkodó és csak Istenben hisz, de nem vall hitelvetek és nem tart meg semmi rituális előírást. Ha tehát az ilyen zsidó nem csatlakozik a keresztény magyarság valamelyik egyházához vagy *legalábbis nem hagyja el a zsidóságot*, akkor – talán öntudatlanul, de határozottan – megtagadja az asszimilációt, még ha asszimilánsnak is mondja magát.

A BEOLVADÁS MENNYISÉGBELI AKADÁLYA

A magyarországi zsidó tömegek beolvadására természetesen akkor sem került volna a sor, ha valóban hajlandók lettek volna beolvadni. A zsidóság esetében hiányzik ugyanis a beolvadás második feltétele, ha beolvadástani kívánt csoport csekély lélekszáma is. A zsidóság több települési országaiban, így Magyarországon is sokkal nagyobb a zsidók száma, semhogy beolvadásuk bármiképpen is lehetséges volna. Ezen nem segítene a zsidók tömeges megkeresztelkedése sem.

A ZSIDÓK KIKÜSZÖBÖLÉSE

Ilyen körülmények között az egyneműsítő törekvés kiküszöbölési változata érvényesül: a többség igyekszik elválni a zsidóktól (aszemitizmus). A kiküszöbölési törekvés nem azonos az antiszemitizmussal. Az antiszemitizmus a xenofóbiából, az idegenek iránti ellenérzésből fakadó természetes tömeglélektani jelenség. Antiszemita érzelmek szokták kísélni a beolvasztásra irányuló törekvéseket is. (A xenofóbia persze kölcsönös: az épérezékű zsidó sem szereti jobban a nem-zsidókat, mint őt a nem-zsidók.) A kiküszöbölési törekvés megnyilvánulhat az általános jogrend keretében és forradalmi keretek között is. A többség érdekeinek csak a jogszerű kiküszöbölés felelhet meg, a forradalmi módszerek nemcsak a kisebbséget sújtják, hanem károsítják a többséget is. Akár jogszerű, akár forradalmi úton két módon küszöbölhető ki a zsidó kisebbség (ha tekintünk a kisebbség barbár elpusztításának lehetőségétől): a kisebbség kitelepíthető az országból vagy elkülöníthető az ország területén belül. Az egyetlen ésszerű, célravezető és gyökeres megoldás a zsidók *kivonulása*. Ez a módszer nemcsak a többségi nép zsidókérdését oldja meg, hanem a zsidó kisebbség problémáját is. A most folyó háború befejeztével a győztesek minden bizonnyal hozzásegítik a zsidó nép új államához. Ebben a tekintetben nincsen különbség Berlin és Washington felfogása között. De a háború után csak akkor hajtható végre a magyarországi zsidók kitelepítése a többségi szükségletnek és a zsidó érdekeknek megfelelően, ha a zsidók szervezetten, felkészülten és autonóm keretek között hagyják el mai lakóhelyeiket, szóval *kivonulnak*. A forradalmi antiszemitizmus egyszerűen a zsidók kiűzésével valósítaná meg az aszemitizmus célját. A kiűzetés azonban többé megvalósítható sem lenne, mert ma már nincsen és holnap még kevésbé lesz olyan ország, amely befogadná a máshonnan kiűzött zsidók szervezetlen és felkészületlen tömegeit. A kiűzetés kísérlete pedig súlyos kárt okozna a többségi népnek. A zsidók kitelepítésére csak a háború befejeztével kerülhet sor. A háború ideje alatt csak a zsidók elkülönítése volna megvalósítható. Az elkülönítés nem oldhatja meg véglegesen a zsidókérdést, mert szükségképpen átmeneti és ideiglenes az olyan megoldás, amely az ország területén hagyja meg a kisebbséget. A háború tartalmára azonban – mint mondtuk, átmenetileg és ideiglenesen – ésszerűen végrehajtható az elkülönítés is zsidókataszter alapján. Ezen a réven zárt zsidó körre korlátozható a zsidó kulturális munka és a magyar élettérben eltiltott minden zsidó tevékenység. A forradalmi antiszemitizmus gettóval szeretné megoldani a zsidók elkülönítését. A gettók létesítéséért azonban olyan árat kellene fizetnie a többségi társadalomnak, amely sokszorosan felülmúlná a gettósítás vélt előnyeit. Ráadásul bizonyos, hogy a közel milliós magyarországi zsidó tömeg esetében már a műszaki nehézségekben megbuknék a gettók létesítésének kísérlete.

MIÉRT ZSIDÓ LÉTÉRDEK A KIVONULÁS

Magyarország zsidóügye pontosan példázza a többség és a kisebbség viszonyáról s a zsidó kisebbségek helyzetéről mondottakat. A magyarországi zsidóságot teljes erővel sújtják a magyarság egyneműsítő törekvései, a magyarság pedig jogszerű eszközökkel – bár nem egyszer engedve a forradalmi antiszemitizmus követeléseinek – igyekszik előmozdítani a zsidók kiküszöbölését. A vázolt etnológiai és szociológiai törvényszerűségek ismeretében világos, hogy nem pusztán kortünetről, nem múltó jelenségről van szó. Nyilvánvaló, hogy az asszimilációs politika kora lejárt és az asszimilációs szölamok hirdetése ma csak forradalmi antiszemitizmusra ingerelheti a magyarok tömegeit. Ha a magyarországi zsidóság továbbra is ragaszkodik egy-egy apróbb politikai balfogással tarkított téltlenségre, akkor el kell készülnie arra, hogy a legközelebbi hónapok meghozhatják a zsidók jogainak és életlehetőségeinek még az eddiginél is súlyosabb korlátozását. A zsidóknak be kell látniuk, hogy kiküszöböltetésük feltartóztathatatlan folyamata nem a külpolitikai helyzetben gyökeredzik, hanem a politikai helyzet csak gyorsítja a mélyebb eredetű folyamat kibontakozását. A zsidóknak fel kell ismerniük, hogy a diszsimilációs folyamat nem-zsidó elemek hatalmas erejű gazdasági előretörésével jár. Ez az előretörés egyre több munkalehetőségtől fosztja meg a zsidókat és az elveszett lehetőségekért semmit sem kapnak cserébe. Csak egy olyan terület van, ahol szabadon dolgozhatnának a zsidók nemcsak ma, hanem még akkor is, ha helyzetük a mainál sokkal súlyosabbá válik. Egyetlen olyan terület akad, ahol a zsidók nem keltenek fel sem aggodalmat, sem irigységet, egyetlen olyan terület, amelynek művelése esetleg életmentő és bizonyos mértékig javakat mentő is lehet: a kivonulásra való felkészülés területe. Könnyen végzetessé válhatnak, a zsidók tovább áltatják magukat és folytatják a struccpolitika, a nem-zsidó közvélemény irányában hangoztatott asszimiláns szóbeszéd és a rossz időben alkalmazott, diplomatikusnak hitt óvatosság módszerét. A magyarországi zsidóság elpusztulhat, ha nem néz szembe a valósággal és a valóságos lehetőségekkel. A valóság pedig ez: szinte bizonyos, hogy a háború végéig – tehát még a háború befejeződése előtt – mindenüket elvesztik a magyarországi zsidók. Csak egy módon menthetik, ami menthető: a kivonulás céljának meghirdetése, vállalása és becsületes, szívvel-lélekkel való szolgálata által. Annál is inkább, mert akkor is ez volna a zsidó nép érdeke, ha külső nyomás nem kényszerítené a kivonulásra.

A ZSIDÓ JÖVŐ KÉRDÉSEI

A zsidóság egész Kelet-, Közép- és Dél-Európában s így Magyarországon is egyre inkább szegényedik. A háború végeztével a zsidóság ott tart majd, ahol ősei tartottak,

amikor beáramlottak mai településeik országaiba és résztvettek a közgazdasági élet kiépítésében: mindent elülről kell kezdenie. Eszeveszettség lenne, ha a zsidóság ismét csak más népek számára végezné ez az építést – annál is inkább, mert ezek a népek igen világosan megmondják, hogy nem kérnek a zsidók közreműködéséből. A zsidó nép józan, becsületes önérdéke azt kívánja, hogy a zsidók végre saját maguknak építsenek saját háját hazájukban, a maguk földjén. Tehát a zsidóságnak gazdasági érdeke is a kivonulás, a kivonulásra való felkészülés. De nemcsak gazdasági téren, hanem egyéb vonatkozásban is csak önálló zsidó államban biztató a zsidó jövő, emberhez méltó a zsidó lét. A bevezetőben vázolt törvényszerűségek következtében boldog, szabad és biztonságos zsidó élet csak önálló zsidó államban lehetséges. Minthogy a kivonulás útja – ismételjük, ebben egyetért a német és az amerikai – nem vihet többé idegen többségű országba, hanem csak a zsidó országba, a fajtáját szerető, családjá jövőjére gondoló zsidóknak legegységesebb érdeke is a kivonulásra való felkészülés. Mert ne tévedjenek a zsidók: az angolszász államok zsidó és nem-zsidó közvéleménye egyaránt nemzetnek tekint a zsidóságot és mélyen megveti a magyarországi asszimiláns zsidókat. A Fehér Ház is úgy tartja, hogy Közép- és Kelet-Európában elviselhetetlenül sűrű a zsidó népesség és ezt a véleményét nem is rejt véka alá. A Fehér Házban nem egyszer hangoztatták, hogy a legközelebbi békeértekezlet egyik fontos feladatának tekintik a zsidó állam létrehozatalát. A külföld tehát a háború befejeződése után éppoly kevésbé fogja támogatni és megvédeni az asszimiláns zsidókat, mint 1919-en és 1920-ban.

A KIVONULÁS MAGYAR SZÜKSÉGLET

Az ismertett törvényszerűségek szerint a magyarság nyilvánvaló érdeke a magyarországi zsidóság kitelepítése. Nem „filozemita,” sőt minden antiszemitanál ártalmasabb az a nem-zsidó, aki azt tanácsolja a zsidóknak, hogy ragaszkodjanak eddigi szőlő- és szőlő- asszimilációjukhoz. Mert ezzel csak egyre súlyosabb csapásokat vonhat magára a zsidóság. Az igazi zsidóbarátnak is vállalnia kell az antiszemitizmust, még ha egyénileg fájjalja is a zsidóság távozását. Mert a zsidók maradásához való ragaszkodás végső fokon azt jelentheti, hogy a háború alatt elpusztul a magyarországi zsidóság. A magyarság fontos érdeke azonban, hogy a zsidóság kitelepítésére irányuló törekvés ne öltse

forradalmi antiszemitizmus alakját. A forradalmi antiszemitizmus részben a zsidóság gyötrését, részben a zsidóságnak mindenétől való megfosztását kívánja. Ezáltal egymillió nincstelennel terhelné az országot, végzetes irányzatok felé szorítaná a zsidó fiatalság tömegeit, végül pedig a zsidók jogain kezdve a zsidók vagyonán folytatná és általában a magántulajdonon végezné. A magyarság érdekeinek csak a szenvedélymentes antiszemitizmus felel meg. Az antiszemitizmusnak csak úgy szabad megvalósulnia, hogy ne pusztuljanak el értékek, ne károsodjék a magyar gazdasági élet és a közös magyar-zsidó érdekű kivonulás szolgálatába állítsák a zsidó gazdasági erőt. Az antiszemitizmus háború alatti megnyilatkozásainak politikai szempontból is mindvégig ésszerűnek kell lenniök, nehogy a háború utáni légkörben a magyarság ellen fordíthassák őket. Az első Zsidó Sárgakönyv visszhangja arra vall, hogy így gondolkodik a józan és becsületes magyarság is.

A ZSIDÓ KÖZVÉLEMÉNY ÉS A KIVONULÁS

A magyarországi zsidók közvéleménye jól tudja, hogy csak a zsidó államba irányuló szabad és szervezett kivonulás biztosíthatja jövőjüket. Az izraelita *hitfelekezeti* szervezetek asszimiláns vezetői azonban eddig illetéktelenül beleszóltak a zsidóság *politikai* ügyeibe, lelki terror alatt tartották a zsidó fiatalok tömegeit és megakadályozták az igazi zsidó közvélemény minden megnyilatkozását. Ha a felelős magyar tényezők meg akarnak bizonyosodni arról, kész-e kivonulni, hajlandó-e erejét a kivonulásra való felkészülésre összpontosítani a zsidóság túlnyomó többsége: kérdezzék meg az igazi zsidó közvéleményt. A zsidókérdés megoldásának ügye megér egy népszavazást. Kérdezzék meg előbb a nem-zsidó lakosságot: kívánja-e, hogy az ország zsidó lakossága a háború befejeztével bizonyos korhatárig kivonuljon az új zsidó államba? Ha pedig befejeződött ez a népszavazás és megállapították, milyen hatalmas többség szavazott igennel, tegyék fel ugyanezt a kérdést titkos szavazásra a zsidó lakosságnak. Nem kétséges, hogy a zsidók nagy tömegei az igazságot és az életet választják.

¹ Első újraközlés.

² A tényből következően.

Szilágyi Dénes

Harmadik Zsidó Sárgakönyv

(Budapest: Zsidó Munkaközösség, 1943)¹
(vál., jegyz. Veszprémy László Bernát)

A harmadik Zsidó Sárgakönyvet D. Sabbatai / Szilágyi Dénes, Budapest III. Uszály u. 10. / állította össze a Zsidó Munkaközösség részére. Készült A MAGYAR ÁLLAM VEZETŐINEK szánt tizenkét példányban.

A Zsidó Munkaközösség első és második Zsidó Sárgakönyvében elvi kérdések tisztázásának útján törekedett szolgálni a zsidó nép érdekeit s az adott esetben velük azonos magyar érdekeket. Főleg két tekintetben szolgálhatja a Zsidó Munkaközösség a magyar nép ügyét: egyrészt azzal, hogy a zsidó népnek de facto létérdekét tevő kivonulását explicite is zsidó népi életcéljá nyilvánítja s ezzel a háború utáni időre is szóló lépéssel pozitív értékűvé teszi a „korszellem” követelte negatív zsidóellenes lépések egy részét; másrészt azzal, hogy biztosíthatja a kivonulás *conditio sine qua non*-ját: a zsidóságnak alkalmassá tételét a kivonulásra. Céljának megalkuvást nem ismerő szolgálatában a Zsidó Munkaközösség mindent megtett és - amíg csak módjában lesz - a jövőben is mindent megtesz, ami tőle telik. Ha a Sárgakönyvek igazságai a magyar népnek is mérhetetlen kárára mégis írott malaszt maradnak akkor azért az illetékes magyar tényezőké lesz a felelősség.

Köztudomású tény ugyan, hogy a magyarországi zsidók tekintélyes hányada nem mutat spontán hajlandóságot a kivonulásra, sőt a zsidók hivatalosan elismert - hitfelekezeti - vezetői minden módon elgáncsolni igyekeznek a kivonulás gondolatának még felvetését is. De ezért nem maguk a zsidók, hanem a magyar illetékesek felelősek. A zsidók kivonulás-ellenes s így súlyosan önérdekellenes magatartásának alapja: a magyarországi zsidóság jelentős része fixa ideaként éli azt a téveszmét, hogy magyarnál magyarabbnak kell vallania magát, különben elkövetkezik a világ vége. A téveszmés beteg azonban nem felelős betegségéért. Azok felelősek érte, akik meggyógyíthatnák, de nem teszik. Rögeszme csak egy módon gyógyítható: ha a betegnek nem logikával és retorikával, hanem élményszerűen bebizonyítják rögeszméjének tarthatatlan voltát. Amíg ilyen élményre nem kerül sor, addig a beteg úgy fogja kimagyarázni a rögeszméjére csattanóan rációzó tényeket is - numerus clausustól Újvidékig - hogy végeredményben csak megerősítik téveszméjében. A magyar illetékesek magatartása nemhogy nem alkalmas a gyógyító élmény

felidőzésére, hanem egyenesen kedvez a rögeszme fennmaradásának. A magyar zsidópolitika terén nem került sor jóformán egyetlen konstruktív lépésre sem, amely valóban szolgálná a kivonulás célját, vagyis előmozdítaná a kivonulásra való felkészülést. Az asszimiláns szócséplést bátorító gesztusok és kedvezések viszont nem szűnnek. A zsidó tömeg látja, hogy a magyar illetékesek a zsidópolitika terén prohibitív, negativisztikus lépésekre szorítkozik, s egyben bátorítani látszanak az asszimilantizmus képviselőit. Ebből azt a meggyőződést meríti az - említett rögeszméjét nem tekintve - racionálisan és gyakorlatiasan gondolkodó zsidó tömeg, hogy a kormányzat maga sem akarja komolyan a kivonulást; hogy bizonyos idegen befolyásra, *contre coeur* teszi meg csupán a zsidóellenes intézkedéseket; hogy csak átmeneti intézkedésekről van szó - sőt szinte úgy látják a zsidók, mintha a kormányzat titokban odahunyorogna feléjük: „Csak tartsatok ki, majd minden jóra fordul.” A sok konkrét eset közül álljon itt az alábbi néhány példa: a zsidóság törvény szerint „etnikum,” amelynek lehetnek izraelita, keresztény vagy akár buddhista vallású tagjai; de némely minisztérium minden „zsidó” vonatkozású megkeresést ma is a kultuszminisztériumhoz, ez pedig az asszimiláns hitfelekezeti „izraelita irodához” továbbít véleményezésre, ami természetesen minden pozitív zsidó kezdeményezés negatív véleményeztetését jelenti; a pozitív zsidóság évek óta nem kaphat egyesületi jogszabályt; ugyanakkor az asszimiláns izraelita csúciszerv megalakíthatta „MISZETE” szentföldi telepítő-egyesületét, amelynek célja az anticionista munka volt; a pozitív zsidóság a laprevízió óta nem juthatott sajtóhoz; ugyanakkor - két „hivatalos” asszimiláns lap mellett - lapengedélyt kapott egy magánember, aki újságjának címlapját az emancipációs törvénnyel díszíti; a zsidókat küldik a kétkezi pályákra; de amikor egy erre a célra alakult zsidó egyesület mezőgazdasági átképző-tanfolyamot akart szervezni, amelynek végzettjei csak külföldön felhasználható végbizonyítványt kaptak volna, akkor ezt a tanfolyamot nem engedélyezték.

KONKLÚZIÓ:

Ha a magyar kormányzat valóban a zsidók kivonulását kívánja, nem pedig a zsidóknak - a magyar államot kompro-

mittáló és a magyar tömegeket korrumpáló - gyötrését és elpusztítását, akkor kívánna kell a kivonulást lehetővé tevő feltételek megvalósítását is. E feltételek megvalósítása aligha ütközhetik a kormányzat szándékaiba. Nem gondoljuk ugyan, hogy a kormánylapok állásfoglalása a második Sárgakönyv mellett hivatalos nyilatkozatnak tekinthető, de azt sem hihetjük, hogy ez az állásfoglalás ellenkezik a kormányzat felfogásával. A kormánylapok pedig a Zsidó Munkaközösség képviselte szellem érvényesülésének lehetővé tételét javasolták. Ha a kormányzat nem teszi ezt lehetővé, akkor talán lesz kiűzetés, talán lesz kiirtás, sőt esetleg itt maradnak a zsidók, csak éppen a magyar érdekeknek is egyedül megfelelő kivonulásra nem kerül sor a háború befejeztével sem.

FÜGGELÉK

Három kormánylap a második Zsidó Sárgakönyvről

Függetlenség:

„Magyar részről a legmeggyőződöttebb fajvédők is ennek a megoldásnak voltak hívei minden időben. Nem akarták gyötörni a zsidóságot, de meg akartak szabadulni tőle. Ha végre a zsidóságban is meggyökerezik ez a szándék, akkor a Zsidó Munkaközösség a zsidóság ügyeinek nagy szolgálatot tesz, mert eléri, hogy alkalmas időben a zsidók emberi körülmények között, szenvedélymentes légkörben szüntethetik meg azt a kényszerű együttélést, amely mindkét népre nézve káros volt.”

Esti Újság:

„A felvetett gondolat olyan érdekes és figyelemreméltó, hogy azzal bizonyára még sokat fog foglalkozni a magyar közvélemény, amely törvényes és emberi megoldást óhajtva, pontosan ugyanúgy látja a zsidók háború utáni helyzetét, mint a nacionalista alapon álló Munkaközösség.”

Hétfő:

„Miatán úgy látszik, hogy a Zsidó Munkaközösség őszinte és becsületes álláspontot képvisel, érdemes, hogy az általuk felvetett tervvel zsidó és keresztény oldalon egyaránt komolyan foglalkozzanak.”

Szilágyi Dénes levele Kállay Miklós miniszterelnökhöz (1942. március 16.)

A Zsidó Munkaközösség tiszteletteljes előterjesztése

A miniszterelnök úr a MÉP előtt tartott beszédében bejelentette, hogy gondoskodni kíván arról, hogy az igénybe vett zsidó ingatlanokért járó kártalanítási összegek a zsidók által felhasználva a gazdasági élet egyéb vonalain káros versenyt vagy gazdasági szempontból hátrányos árfejlődést ne eredményezzenek.

A miniszterelnök úr által bejelentett ez irányú jogszabály, melyet mi befejezett tényként kell, hogy fogadjunk, eszerint tilalmazná azt, hogy a zsidók a nekik jutó kártalanítási összegekkel szabadon rendelkezzenek.

A Zsidó Munkaközösség, mely zsidó részről elsőnek és ma még egyedül helyezi kellő megvilágításba a zsidók kivonulásának problémáját, illő tisztelettel kéri, vétessék fontolóra a miniszterelnök úr által jelzett jogszabály megalkotásának során az a szempont is, hogy a jelzett tilalomban foglalt negatívum a közös magyar-zsidó érdekű kivonulás döntő fontosságú célját illetően pozitív hatásúvá válhassék; tehát

a zsidók szabad rendelkezése alól elvont kártalanítási összegek a hadikölcsön valorizációjával kapcsolatban követett eljáráshoz hasonlóan egy kivonulási alap céljára fordíttassanak.

A Zsidó Munkaközösség előterjesztését a legmélyebb tisztelettel átnyújtja:

Szilágyi Dénes

Szilágyi Dénes levele József Ferenc királyi hercegnek (1942. január 25.)

Fenséges uram,

Engedtessek meg, hogy a Kornitzer úr útján nekünk tolmácsolt érdeklődését körkérdecsünkre adott közvetett feleletnek tekinthessük s így is köszönhessük meg.

Boldogak leszünk, ha Fenséged – természetesen a leg-tökéletesebb diszkréció mellett – kihallgatást engedélyez egy dolgozótársunknak, hogy válaszolhassunk a Kornitzer úr által felvetett kérdésekre, amelyekre közvetítő útján feleletet adnunk természetszerűen nem állott módunkban.

Fenségednek, kiben nemcsak a királyi herceget és közéleti férfiút, hanem a költőt is tiszteljük, ismételten köszönet mondunk magas érdeklődéséért.

Mély tisztelettel,

Szilágyi Dénes

Szilágyi Dénes levele József Ferenc királyi hercegnek (1942. március 17.)

Fenséges uram,

Kegyes tudomásulvétel végett csatoltan bátor vagyok átnyújtani egy előterjesztésünket, amelyet a miniszterelnökhöz, a földművelésügyi miniszterhez és a kormánypárt elnökéhez juttattunk el.

Fenséged kitüntető figyelméért ismételten hálás köszöntet mondva, vagyok,

a legmélyebb tisztelettel

Szilágyi Dénes

¹ Első újraközlés. Az eredeti dokumentum nem tartalmaz kiadási adatokat; ezeket Szilágyi emlékirata szerint adtam meg. Az irat eredetije mellett szerepelt Szilágyi három levele, melyeknek szövegét itt találja az olvasó.

Szilágyi Dénes

Egy bukott zsidó politikai kaland Magyarországon, 1939–1942

(ford., jegyz. Veszprémy László Bernát)

In: Randolph L. Braham (szerk.):

The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions
(New York: Columbia University Press, 1986), 191-235.¹

Jegyzet: Szilágyi Dénes emlékiratait Randolph L. Braham kérésére 1986 májusában vetette papírra. Írását kihagyásokkal közöljük újra, ahol a kihagyott részek tartalmára lábjegyzetben utalunk. Szilágyi saját lábjegyzeteit és kommentárjait félkövérrel közlöm. (V. L. B.)

BEVEZETŐ

1939 augusztusában két könyv került kiadásra Budapesten a *Zsidó Nemzet-kiadás* sorozatának részeként.² Később, 1940-ben további öt mű látott napvilágot a zsebkönyvméretű *Spinoza-Füzetek* sorozatban. 1941 januárjában a *Zsidó Munkaközösség* (továbbiakban Munkaközösség), melyet a kiadócég terjesztői hoztak létre, bemutatkozott a magyar fővárosban. 1941 során az utolsó Spinoza-Füzet és két igényesen összeállított *Zsidó Sárgakönyv* került kiadásra a csapat által. Egyes tagjaink titokban megkezdték a *Zsidó Közvéleménykutató-Állomás* funkcionáltatását 1941 végétől kezdve.

1919 után először szólalt fel a zsidó nacionalizmus érces és megalkuvást nem ismerő hangja Magyarországon. Mindez tekintélyes közfigyelmet vert fel, megvitatásra került zsidó körökben és a zsidó sajtóban, illetve jobboldali és konzervatív nem-zsidó lapok is beszéltek róla. A Munkaközösség (és a Zsidó Közvéleménykutató-Állomás) cselekedeteinek hirtelen vége szakadt 1942 júniusában. Mondhatni, már csupán a test halál utáni rángása volt, mikor *A zsidó népegyéniség* c. kiadványunk publikálásra került csapatunk által az év őszén (a könyv, ahogy akkoriban szokás volt, 1943-as dátummal jelent meg). 1944 borzalmai aztán végül elnyomták ezen tisztavirág-életű és frusztrált politikai kísérlet emlékezetét.

Néhány évvel ezelőtt azonban kutatói érdeklődés csapott fel a magyarországi nacionalista judaizmus ezen erő-

teljes, ám félbehagyott kalandozásának története iránt. Kérdések érkeztek hozzám, mint életben maradt főhőshöz, és néhány kiadvány is feldolgozta a témát, mint a *Da'var Ha'savua*³ hasábjain megjelent cikk a Tel-Avivi Egyetemen oktató Gerson Veiler tollából, vagy a Bar-Ilan Egyetemen tanító Nataniel Kacburg tanulmánya a *Yad Vashem Studies* lapjain.⁴ Kacburg professzor, aki a Cionista Világszervezet budapesti ága és a Munkaközösség hozzáállásának különbségeit boncolgatta, olyan konklúzióra jutott, mely úgy hiszem, hogy helyes értékelését adja az ügynek. Szavai szerint volt valami „egyedi az ideológiai platformban,” melyre a *Zsidó Sárgakönyv*nek helyezkedtek, nevezetesen „annak felfogása, hogy a magyar-zsidó együttélést fel kell bomlasztani, hogy a zsidó közösséget nemzetiségi kisebbségként kell felfogni, s hogy meg kell kezdeni a felkészülést a magyar zsidóság háború utáni kivonulásához. Ezeket az eszméket erőteljesen képviselték (a *Sárgakönyvek*), melyet józan analízisét nyújtották a zsidó helyzet valóságának, tekintetbe véve, hogy a nem-zsidó társadalom is ezen a véleményen volt. Ezek az eszmék új elemeket szűrtak be a magyar-zsidó vitába...”⁵

Tekintve a figyelmet, melyet újonnan a Munkaközösségnek és tevékenységének szentelek, illetve a félreértéseket, melyek a megfelelő forrásanyagok hiányából fakadnak, Randolph L. Braham professzor úr felkért, hogy vessem papírra idevágó emlékeimet, kiegészítve a még megmaradt források feldolgozásával. Nógatása nélkül ezt az emlékiratot valószínűleg sohasem készítettem volna el. Tartalmáért és értékítéletéért, természetesen, csakis én felelek...⁶

Denis Silagi⁷
München, 1986 májusa

ZSIDÓ TOUR D'HORIZON⁸ MAGYARORSZÁGON 1937-BEN

A magyarországi zsidóság hivatalosan elfogadott vezetői makacsul ragaszkodtak egy olyan eszméhez, melyet talán az 1807-es napóleoni *szanhedrin*⁹ hibájának lehetne nevezni: e szerint a tézis szerint a judaizmus egy vallásos felekezet, mint a kereszténység vagy az iszlám, melynek etnikai dimenziója pusztán a véletlen műve, s melyet mostanra el lehet vetni. A budapesti zsidó vezetőség magának képzelte magát, s még csak nem is akarták, hogy zsidóknak nevezzék őket, hanem az „izraelita” szót preferálták. A zsidók ellenségének neveztek mindenkit, akinek a fejében egyáltalán felmerült a gondolat, hogy létezik olyan, hogy zsidó nemzet, és üldöztetésnek és gúnyolásnak vették alá még a mérsékelt és félték cionistákat is azon hitközségeken belül, melyekbe Magyarország zsidósága – cirka 445,000 fő – szerveződött. Ezen hitközségek tagságának döntő többsége, nem tudván jobbat, elfogadták mindezt. A hivatalos izraelita vezetőség hozzáállása a zsidóellenes náci lépésekhez annyiból állt, hogy elítélő nyilatkozatokat tettek közzé – de azokat sem a zsidó szolidaritás, hanem az egyetemes emberiségi elvek talaján állva.

A magyar hatóságok nem csupán elfogadták, de egyenesen megkövetelték, hogy a zsidó etnicitás elvét fedő tabu megmaradjon az asszimiláns izraeliták részéről. 1919-óta a Horthy-féle Magyarország egyik meghatározó politikai eleme az irredentizmus volt, s mivel a zsigerileg antiszemita budapesti rezsim hajlott arra, hogy statisztikai adatokkal súlyozza az 1920-ban Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia javára elvesztett provinciák visszaszerzésére irányuló érveit, gazembereknek és árulóknak bélyegezte azokat a zsidókat, akik az egykori magyar területeken inkább vallották magukat a zsidó, mint a magyar nemzetet kisebb részének. A Horthy-rendszer kétszínű volt. Egyszerre követelte meg az 1807-es hazugság fenntartását az asszimiláns vezetőségtől, és dagasztotta az antiszemitizmust az országban. De még jóhiszemű, nem zsidóellenes magyarok is elfogadták a nézetet, hogy nincs zsidó nemzet, csak zsidó vallás – vagy legalábbis mára ez a helyzet. Bedőltek az asszimilánsok retorikájának, akik a zsidó nemzet létének elismerését egyenlővé tették a zsidóverések kirobbanásával, mintha Magyarországon a nem magyar polgárok egyenlő jogállása nemzeti hovatartozásuk megtagadásából fakadt volna valamilyen okból.

A kommunista párt be volt tiltva a Horthy-féle Magyarországon, és a kommunista tevékenység súlyos vétség volt. Ilyen körülmények között fel tudja mérni az olvasó, hogy milyen súlyos rágalom volt az, amikor Fábrián Béla,¹⁰ az izraelita vezetőség egyik vezető tagja, aki egyben az apró magyarországi liberális párt képviselője is volt, nyilvánosan kijelentette, hogy „minden cionista kommunista is egyben.” Való igaz, hogy Fábriant tisztességes asszimilánsok rendreutasították, de undok, hülye vádaskodása jel-

lemző volt az egész politika klímára, melyben a cionisták apró csoportjának dolgoznia kellett Magyarországon. A zsidó asszimilánsok és az irredentizmus-mániás nem-zsidó rezsim részéről egyaránt érkező kétoldalú nyomás alatt a cionisták kénytelenek voltak véka alá rejteni hitüket a zsidó nemzet létében és értékeiben. Ennek eredménye az volt, hogy mind a nem-zsidó, mind a zsidó közvélemény szemében a cionizmus képe Palesztina-szerető szentimentalizmussá és a politikamentes filantrópiává züllött. A WZO budapesti ága, a „Magyar (így!) Cionista Szövetség”, mely a cionista pártok gyűjtőszervezete volt, híján volt mind presztízsnak, mind befolyásnak; az ország hivatalosan 445,000 zsidó lakosából körülbelül 1000 ember volt a tagjuk. Ennek ellenére az asszimilánsok, s főleg a legnagyobb, pesti hitközség vezetősége – mely a főváros keleti részét jelenti, s melyet 1929 óta Stern Samu¹¹ üzletmágnás irányított – veszélynek tartották a cionizmust, és meghurcolták annak követőit.¹²

A színjáték, hogy a zsidóság pusztán vallás lenne, kétszeresen is hamis volt a pesti neológok között. Vezetőik nem csupán gúnyt űztek a judaizmusból azzal, hogy megtagadták annak etnikai lényegét, de tagságuknak többsége, akik magasról tettek a vallási hagyományra, lényegében még csak nem is voltak hívők. A következő incidens szolgál ennek bizonyítékául, mely a gyülekezet általános gyűlésén játszódott le 1938. január 15-én, s melyről én ezt jelentettem a *Jüdische Volk*¹³ c. berlini revizionista hetilapnak:

„Az ülés vezetőségének minden tagja idézetet dobált idézet hátára beszédeiben, többségében bolond mondásokat magyar költőktől és államférfiaktól, illetve István király¹⁴ intelmeit. Az egyetlen felszólaló az ülés elnöksége közül, aki zsidó imákat, Bibliát, illetve egészen pontosan a Kohelet¹⁵ idézte, a hitközség főtitkára, illetve a sokak által hangoztatott pletyka szerint annak egyenesen az ura, Eppler¹⁶ volt. Mikor elcsípte a Kohelet szót, a textilipari báró, Buday-Goldberger¹⁷ odahajolt szomszédjához, Fábrián parlamenti képviselőhöz és megkérdezte, tőle, hogy »az meg mit jelent?« Fábrián, akit igen jól ismertek a cionisták, mint kellemtelenkedő alakot, felelet neki. Nem hallhattam, hogy mit felelt, de fogadni mernék, hogy rossz választ adott. Néhány nappal később látogatást tettem a hitközség legfelsőbb vezetőinek egyikénél, egy végtelenül okos és tanult úriembernél, aki noha remek író volt, széles műveltséggel, de annak ellenére, hogy nagy tiszteletben álló szerzőnek nevezhette magát, halvány fogalma sem volt a zsidóság alapjairól sem. Én megemlítettem neki a szegyenletes kis incidenst a Kohelet kifejezéssel kapcsolatban. Ő erre pedig amolyan szégyellős arccal nézett rá, majd végül csak megkérdezte: »No, hát – mit jelent? Én sem tudom.«,¹⁸

Mikor a beszámolót írtam a *Jüdische Volk* számára, még nem tudhattuk, hogy azzal, hogy Eppler bemutatta a szent szövegekben való jártasságát, valójában – még ha csak ta-

pintatosan is, de – tiltakozni akart a zsidó lelkiület hiánynak okán a hitközség vezetőjével szemben; s csupán négy év múlva döbbsentünk rá, hogy nem Eppler irányította az elnök-báb ügyeit és tetteit, hanem hogy valóban Stern Samu volt a főnök; egy despota, aki éppen annyira irányíthatatlanul önfejű volt, mint amennyire öntelt és egyben hataloméhes is. Úgy kezelte Epplert, mint az alárendeltet, akinek engedelmesskednie kellett. Csupán négy évvel később tudtuk meg, hogy a főtitkár hányszor próbálta megfékezni az önkényurat, mikor Stern viselkedése inkább hajzott Hámánéra, mint Mordekájéra.¹⁹

A hasonlat talán szívtelennek hangzik; de nem az. Természetesen Stern nem volt Hámán; állítólag ért el szép dolgokat jótékonykodás terén és nyilván nem voltak gonosz szándékai. Kétséget kizárólag azt hitte, hogy jól szolgálja közösségét. Azonban fanatikusan próbált elsősorban magyar hazafi lenni, és diktatórikus eszközökkel űzte politikáját, melynek célja a zsidóknak az országban tartása és a zsidó kivándorlás kísérleteinek megakadályozása volt. Megszállottságában valóban hámáni módon viselkedett. Szeretném idézni itt, megtörve a történeti időrendet, Stern Samu hámáni viselkedésének egy példáját Grünhut Áron emlékiratából.²⁰

Grünhut nem volt cionista. Ő a pozsonyi ortodox hitközség vezetője volt, mely akkor a szlovák náci bábállam központja volt. Miután bizalmas információhoz jutott a teljes szlovák zsidóság Németországba történő közelgő deportálásáról, egy mentési terv született. A felkészítő egyezkedést Budapesten kellett végezni. A szlovák zsidók nem utazhattak; Grünhut, akit a pozsonyi zsidó vezetőség bízott meg a magyar fővárosba való eljutással, magára vállalta a határon való illegális átlépést, és megtette a Budapestig való veszélyes utat 1942 kora februárjában. Ortodox barátai találkozást szerveztek közte és a magyar zsidóság minden csoportjának vezetőivel Stern Samu irodájában. Beszámolt a szlovákiai helyzetről, bemutatta a mentési tervet, és a budapesti izraelita vezetőség segítségét kérte, hozzátéve, hogy a projectben való részvétel a magyar zsidóság előnyére válhat a jövőben. Stern hevesen tiltakozott a feltételezés ellen, hiszen egy ezer éves alkotmánnyal rendelkező országban, melynek élén Horthy áll, effajta dolgok sosem eshettek volna meg; ráadásul, mondta ő, a szlovák zsidók a csehekhez való csatlakozást sürgették, mikor a területüket elszakították 1920-ban, s nem a magyarokkal akartak maradni.

Végső soron Stern kiemelte, hogy egyáltalán nem ad segítséget Grünhutnak és barátainak, mert nem akart törvénytelen dolgokban részt venni. Grünhut ezek után megkérdezte, hogy milyen segítségre számíthatnak Stern részéről, amennyiben a szlovák zsidók kénytelenek lesznek illegális Magyarországra menekülni. Stern ezt felelte: „Ráhatásunk lesz, hogy elkapják őket, és vissza is küldjék őket a határon”.

Stern ezek után megkérdezte, hogyan jutott Grünhut Budapestre, mert tudomása szerint a szlovák zsidóknak nem volt szabad utazniuk. Mikor Grünhut beismerte, hogy illegálisan érkezett, Stern megparancsolta, hogy távozzon. Eppler volt az, aki megpróbálta meggyőzni Sternt azzal, hogy régóta ismerte Grünhutot, s hogy régen nagy szolgálatokat tett a pesti hitközségnek. Stern megnyugodott, és Grünhut ismét szólhatott az egybegyűltekhez. De mikor megismételte figyelmeztetését, hogy a magyar zsidók egyszer még segítségre szorulhatnak, Stern ismét dühbe jött, és Grünhutnak végleg távoznia kellett.

Eppler és más résztvevők megkérték, hogy várjon az előtérben, míg megpróbálják meggyőzni Sternt – sikertelenül. Stern fenntartotta, hogy nem az ő feladata volt segítséget adni a szlovák zsidóknak, s hogy nem hagyja, hogy bárki eltérítse akaratától.

Ez az epizód, melyet Grünhut emlékirataiban ír le, nem ment ritkaságszámba. Sőt, voltaképpen jellemző volt Stern Samura. Mikor én és barátaim megtudtuk, nem lepődtünk meg, és nem is döbbsentünk meg; Stern feltétel nélküli elutasítása a magyar határokon túli zsidók megsegítésének esetében még a többi magyar izraelita hazafi között is különöcszámba ment, de akaratát, ha nem is az egész neológ közösségre, de bizonyosan az egész fontoskodó pesti hitközségre képes volt ráerőszakolni.

Ilyen körülmények között jutottam arra a döntésre 1937-ben, hogy ideiglenesen visszavonulok az aktív szerepléstől a cionista mozgalmon belül. Ekkor Vlagyimir Zsobotyinszkij ifjúsági szervezetének, a *B'rit Tumpeldor (Betár)* magyarországi ágának voltam a tagja, de ötvennyi *betári* szolgálat után arra a következtetésre jutottam, hogy az elkövetkező időben reménytelen az a törekvés, hogy cionista tömegmozgalmat hozzunk létre Magyarországon. Noha továbbra is hozzájárultam a zsobotyinszkista (azaz cionista-revizionista, ill. 1935 után „Új Cionista”) sajtóhoz, és kapcsolatban maradtam olyan vezető revizionistákkal, mint dr. Joszif B. Schechtman,²¹ Zsobotyinszkij jobb keze, személyesen egy oktatási kampány terveinek elkészítésére fordítottam időmet, mely a magyarországi zsidóság öntudatának szintjéhez készült igazodni.

Mindent, amit csak el lehet mondani az asszimilánsok önmegalázásáról és önmegalázása ellen – azaz a mi esetünkben az izraelita vezetőség hozzáállása ellen a magyarokhoz –, már remekül írásba lett ültetve Herzl Tivadar és Max Nordau által. Lelkiületüket akartuk feltámasztani az 1930-as évek követelményeinek és a magyarországi helyzet sajátosságainak megfelelően. Engem és társaimat nem csupán az asszimilációval összeegyeztethetetlen becsület és büszkeség érzése mozgatott, de a környező társadalom egyre növekvő ellenséges mivolta is. A minket motiváló egyik tényező az izraeliták gerinctelen, őszintétlen viselkedése felett érzett undor volt, illetve az elkötelezettség, hogy megvédjük magunkat – hogy visszaüssünk, s ha kell, először üssünk.

Miután Hitler hatalomra jutott, a zsidók kiűzése az országokból, ahol születtek, már nem volt elképzelhetetlen dolog. Egy magyar–zsidó politikus, aki egyébiránt nem volt nélküle minden érdemnek, Sándor Pál, ekkor így kiáltott fel: „Még a deportáló–vagonban is a magyar himnuszot fogom énekelni!” Az ilyen viselkedést émelyítőnek véltük.

És más zsidók is hozzánk hasonlóan vélekedtek. Helyzetértékelésünket addig a pontig több nemzettársunk osztotta, akik egyébiránt távol álltak a mi világnézetünkől. A nürnbergi törvények évében, 1935-ben egy ismert zsidó író, Komlós Aladár²² egyenesen olyan messzire ment, hogy egy könyvismertetőben, mely az akkortájt legnevesebb budapesti irodalmi folyóiratban jelent meg, ezt írja: „Nem itt a helye tűnődni rajta, mi az oka, hogy a magyar zsidóságot még a fenyegető halálveszedelem sem tudja eszmélésre riasztani. Sajtója ma sem tud mást, mint lelkesíteni a hitközségek nagyjai iránt vagy meddően nyöszörögni az antiszemitizmus miatt, amely a zsidókat zsidóknak nevezi.”²³ De Komlós és azon társai nézetének, akik talán még szimpatizáltak nézeteivel, vajmi kevés közös pontja volt a mi – visszatekintve így nevezném – militáns aktivizmusunkkal. Amikor Komlós 1935-ben „halálveszedelemről” beszélt, az csupán még retorika volt. 1937 után azonban a veszély valóságá vált.

A GYÜLEKVŐ VIHAR

Ausztria náci megszállásáig a hivatalos Budapest látszólag kitartott a teória mellett, hogy a magyarországi zsidók és nem-zsidók közt a különbség csupán felekezeti: jogilag egyenlők voltak. Az igazság azonban az, hogy a náci rasszizmus már jóval korábban befolyást kezdett gyakorolni a budapesti hatóságokra. Az első tünet egy szerkesztői cikk volt a kormány német nyelvű napilapjának, a *Pester Lloyd*-nak a hasábjain, 1937 húsvétján. A cikk szerzője, Németh Imre,²⁴ a kormánypárt országgyűlési képviselője elmagyarázta, hogy a magyar társadalom „egyensúlyhiányban” szenved a zsidók aránytalanul magas súlyának okán az értelmiségi foglalkozások között. Április 18-án Darányi Kálmán²⁵ miniszterelnök maga mondott egy hasonló lelkületű beszédet: arról szónokolt, hogy a zsidókérdés létezik az országban, de annak megoldását „alkotmányosan” kell elérni.²⁶ Ugyanezen év nyarán a kormány statisztikai felmérést rendelt el a zsidó dolgozók pontos számának meghatározása céljából a kereskedelmi és ipari vállalkozások, illetve a bankszféra területén. Decemberben pedig több száz budapesti zsidót űztek ki Lengyelországba, ugyanis nem voltak képesek igazolni magyar állampolgárságukat.²⁷

S mégis, a nagy-britanniai magyar nagykövet ünnepélyesen bejelentette a londoni sajtónak, hogy a kitelepítéseknek semmi köze nem volt ahhoz, hogy az áldozatok zsidók voltak; a lépés idegenek, illegális lakosok ellen irányult,

és semmifajta diszkrimináció nem érte az őshonos magyar zsidókat.

Az ilyesfajta hivatalos porhintéssel és hazugsággal aztán egy éjszaka leforgása alatt felhagytak, mikor Hitler megszállta Ausztriát. Szinte azon nyomban megkezdődtek a készülétek egy zsidóellenes törvény megfogalmazására Budapesten. A képviselőház elé 1938. április 8-án terjesztették be a törvényjavaslatot, melyet május 29-én iktattak törvénybe. Az új törvény nem definiálta tisztán azt, hogy mik a zsidók – vallásos közösség? faj? nemzet? –, ellenben felállította annak kritériumát, hogy ki „kell zsidónak tekinteni” (a keresztény egyházak egyes betért tagjait igen, másokat nem), illetve egy 20%-os *numerus clausus* vezetett be a gazdasági életben. Kormányzati körökben az egekre is megesküdtek, hogy ez volt az utolsó engedmény a náci-szerű radikális jobboldaliak számára: az izraelita vezetőség pedig lenyelte mindezt, és tovább hirdette magyar hazafiságát és hitét „a magyar lovagiasságban.”

Cikkeim, melyeket a berlini *Jüdische Volk* hetilap 1937 decembere és 1938 áprilisa közt hozott le, szorosán követték az első zsidótörvény kihirdetését követő eseményeket. Figyelmeztettem, hogy a törvény semmiképp sem lesz képes kifogni a szelet a magyar zsidóverők vitorláiból, hiszen ők úgysem fogadnák el a 20%-os határt. Továbbá azt is közöltem, hogy a törvény nem lesz képes felébreszteni a megzavart zsidó tömegeket, mert nem ment egyértelműen szembe az izraelita önámítással. S diagnózisom tragikusan igaznak bizonyult. Kevesebb, mint egy évvel később a törvényt – mely állítólag csak holmi „társadalmi egyenlőtlenségek” korrigálására tört – eltörölték,²⁸ majd 1939. május 4-én érvénybe léptették a második zsidótörvényt. Ez immár arcátlanul rasszista volt, és kendőzetlenül kísérelte meg visszavágni a zsidók szerepét és befolyását.

Csupán 1938 végére öltött formát az oktatási kampány, melyet kigondoltam. A kész terv egy mélyreható eszmecsere során materializálódott, mely köztem, feleségem, a revizionista („Új Cionista”) vezető és ügyvéd, dr. Kálmán Imre,²⁹ és az orvos dr. Tamási Varga Imre³⁰ között zajlott. Egyfajta ideológiai sokkterápiát agyaltunk ki, hogy felébresszük a szunnyadó zsidó tömegeket, melyeket semmittevésbe és illúzióba csalogatott az asszimiláns vezetőség. Egy kiadóvállalat kellett, hogy legyen a kezdőpont. Beljűk akartuk verni a nagy igazságot, miszerint az őszinteség a konstruktív zsidó politika elsőszámú feltétele, s hogy létünk alapigazsága, hogy zsidók vagyunk, és nem magyarok; mást állítani hazugság lett volna. Ki akartuk emelni, hogy a magyarországi zsidók hűséges magyar állampolgárok, akik annyiban különböznek más nemzeti kisebbségektől, hogy többségük, noha magyar nyelven beszél, mégis alapvetően eltér a magyarságtól. Ők egy *sui generis*³¹ nemzeti kisebbség voltak, de akkor is nemzeti kisebbség – egy közösség, mely közös ősökön és közös végzetten osztozott. S mindennek szilárd hangoztatással el voltunk

szánva, hogy megtörjük a nagy tabut, mely egyaránt szent volt a befolyásos és gazdag zsidó vezetőségnek, illetve az irredentizmus-mániás nem-zsidóknak.

A palesztinai új zsidó állam eljövételét evidenciaként mutattuk be, bár a „cionista” kifejezést, mely sajnos rossz hírbe keveredett Magyarországon, elkerültük. Jelszavaink a „zsidó nacionalizmus” és a „zsidó reálpolitika” váltak.

Dr. Varga sohasem voltcionista; magyarnak nevelték – és néhány évvel korábban el sem merete volt gondolni, hogy zsidóellenes törvényeket terjeszthetnek be, vagy egyenesen elfogadnának a budapesti parlamentben. Hogy ez megtörtént – s hogy az antiszemitizmus vad hullámai árasztották el Magyarországot, elsodorva nem csak a tömeget, de a politikai rendszert is -, immár ő is arra kényszerült, hogy felkutassa zsidó identitását.

De az „Új Cionizmus” budapesti vezető tekintélye, a Betár magyarországi szervezetének vezetője és az *alija bét*³² legelső számú elősegítője az országban dr. Kálmán volt. Én pedig „tartalékos” betári voltam. Mindketten konzultálni akartunk az Új Cionista vezetőséggel, mielőtt nekiláttunk volna kampányunknak.

Dr. Schechtman 1939 márciusában meglátogatott bennünket. Az *alija bét* kérdéseit jött megvitatni dr. Kálmánnal, de sikerült tájékoztatnom az „önálló” könyvkiadási projekt ügyével kapcsolatban. Dr. Schechtman egyetértett értékeléssel a magyarországi zsidóság helyzetével kapcsolatban, s úgy vélte, hogy lenne értelme megkísérelni zsidóvá tenni a zsidókat, mielőtt megpróbálhatnánk megnyerni őket acionista ügynek is. Felajánlotta, hogy tájékoztatja Vlagyimir Zsabotyinszkijt, és megkéri, hogy írjon előszót esszéim gyűjteményéhez, beleegyezésének jeléül. Néhány hét alatt a legépelt német nyelvű előszó megérkezett Zsabotyinszkij londoni főhadiszállásáról.³³ Nem maradt több kételyünk, és 1939 augusztusában a *Zsidó Nemzet-kiadás* bemutatkozhatott.

Két könyvet adott ki: *Egy az út - A zsidó nacionalizmus könyve* „D. Sabbatai” tollából – ezen a néven gyakorta írtam az oktatási kampány során -, és *Nevelés nemzeti forradalomra*, mely esszégyűjteményhez Zsabotyinszkij előszót írt.³⁴

A *zsidó nacionalizmus könyve* egyfajta *vade mecum*³⁵ volt a teljes zöldfülűek számára, amilyen a magyarországi zsidóság többsége is volt. „Nemzeti káté” c. része bevezették az olvasót Pinszker, Herzl és Zsabotyinszkij gondolkodásának alapjaiba. „A zsidók országa” c. fejezet dióhéjban bemutatva Palesztina földrajzát. Ezt követte a zsidó nép története, szintén röviden összefoglalva, mely az új zsidó állam eljövételének magabiztos ígéretével és annak üzenetével zárult. Ezt követték „Palesztina háború utáni felépítésének alapvető dokumentumai,” azaz a Balfour-deklaráció és a Nemzetek Ligájának Palesztina-mandátuma, a megfelelő megjegyzésekkel ellátva. A „Héber nyelv” c. fejezet célja az volt, hogy eloszlassa a gyakori tévhitet, miszerint a héber nyelv az átlagember számára megtanulha-

atlan lenne. Az „Orvosság a gettószellem ellen” című záró rész 24 találó aforizmát tartalmazott „Önbecsülés,” „Önbi-zalom,” „Igazmondás,” „Zsidó egység,” „Nép és vallás,” „Mi és a magyarok,” „Mi és az antiszemiták,” „Mi és a fajelmélet,” ill. „Mi és a kikeresztelkedettek” címmel. Drámai zárószó volt, melyet a zsidó nemzeti szimbólumok bemutatása, illetve a *Há'tikvá* dallama és szövege kísért....³⁶

Az *Egy az út* c. írást sokan megvették 1939 szeptemberére, de az ígéretes kezdeti reakciót elvágta a második világháború kitörése. Azonban a *Zsidó nacionalizmus* könyvének hatása megmaradt. Telefonon keresztül érdeklődők keresték meg dr. Kálmán irodáját, levelek érkeztek a kiadóhoz, és a feleségem által kezelt levelezés mennyisége nőttön-nőtt.

S egy ideig ez is volt minden. Az üzenet főleg szájról szájra terjedt. Már az első kiadványok készítése során szert tettünk pár aktív támogatóra barátaink és ismerőseink között – egy korábbi betári kivételével mindannyian korábban „alvó” zsidók voltak, akiket nem izgatott a cionizmus. S még többen lettek aztán az *Egy az út* olvasói közül. S mindig, mikor csapatunk egy tagja boltba ment, vagy bankba, vagy szerelőhöz, és a beszélgetés természetesen módon előkerült egy zsidó eladóval, banki alkalmazottal vagy dolgozóval, hogy „mi lesz most velünk?,” ő azonnal javasolta, hogy a megzavartak olvassák el a *Zsidó nacionalizmus* könyvét, és megszerezte címüket levelezőlistánk számára.

1940 elején a *Zsidó Nemzet-kiadás* folytatni kezdte tevékenységét. Megkezdtek a *Spinoza-Füzetek* kiadását, melyből az első kettő az ekkor már a nyomtatásból kikerült *Egy az út* legelső fejezeteinek bővített változata volt. Őt ilyen zsebkönyvet adtunk ki az év első felében, név szerint a következőket: „*A zsidó nemzet története dióhéjban*, D. Sabbatai tollából; *Zsidó nemzeti káté*, D. Sabbatai tollából; *Auto-emancipációt!*, L. Pinszker tollából, fordította Szilágyi; *A zsidók országa: Palesztina*, Szilágyi tollából; és *Zsidóság és szocializmus*, V. Zsabotyinszkij tollából, fordította Szilágyi.

1941-ben egy utolsó *Spinoza-Füzet* került kiadásra, *A zsidó állam*, Th. Herzl tollából (tömörített verzió, fordította és jegyzetelte Szilágyi). Pinszker és Herzl mesterművei már korábban kiadásra kerültek magyar nyelven, de azok a fordítások pontatlanok voltak, s mi pedig különösen fontosnak ítéltük, hogy ezeket a klasszikusokat elérhetővé tegyük hibátlan és olvasható magyarsággal.

A könyvecskékben szerepelt egy postafiók is, mint levelezési cím, illetve az egyetlen budapesticionista könyvesboltnak a címe is, melynek tulajja, Gondos Sándor nem osztotta „radikalizmusunkat”, ellenben hűségesen támogatta törekvéseinket. Terjesztette kiadványainkat, illetve közvetített leveleket, üzeneteket és kérdéseket.

Minden könyvecske borítóján céljaink következő tömör deklarációja szerepelt:

„A ZSIDÓ-NEMZET KIADÁS KIADVÁNYAI
a zsidó reálpolitika céljait szolgálják.
A zsidó reálpolitika alapvető tétele ez:
A ZSIDÓSÁG NEMZET.
A zsidó reálpolitika legfőbb feladata
a fiatal zsidóság kivándorlásának meg-
szervezése Magyarországról, és az öreg,
itt maradó zsidók békés életének őrzése.”

1940 nyarán ominózus fejlemények akadályozták meg további tevékenységünket. A katonakorú zsidó fiatalokat katonai vezetőségű „munkaszolgálatra” hívták be. A név talán ártalmatlannak hangzik; valójában kényszermunkát takart. Az elbánás embertelen volt, bár tekintve a két évvel később történeteket, szinte még elviselhető. Célja a megalázás, és nem a gyilkolás volt. Azonban még így is egy újabb lépés volt számos fiatal zsidó illúzióinak lerombolása felé. Hirtelen rádöbentek az asszimiláns vezetőség unostalan ismételtetett frázisainak ürességére, melynek szószólói szüntelenül hirdették, hogy „itt nem történhet meg,” s hogy a nemes és nagylelkű magyar faj sosem tűrhetné el a nációkra jellemző atrocitásokat. S noha 1940 decemberének végére lényegében az összes munkaszolgálatost leszerelték, a keserű ébresztőt már nem lehetett meg nem történné tenni. Sokan ezek közül a férfiak és feleségeik közül nyitottá váltak a zsidó reálpolitikára.

EGY „KVALITATÍV UGRÁS”

Mikor dr. Schechtman meglátogatott bennünket 1939 márciusában, figyelmeztetett minket, hogy ha kitörne egy Hitler által indított háború, a nációk meg fogják kísérteni egy egész Európát elnyelő pogrom kivitelezését. A háború után megkérdeztem tőle, hogy emlékszik-e még az információ forrására, és ő azt felelte, hogy valószínűleg a lengyel hírszerzésben dolgozó barátaitól hallhatta. Nem riadóztattuk magunkat különösebben, és tovább dolgoztunk oktatási kampányunkon. Eközben dr. Kálmán az *alija bet* útjainak biztosítására törekedett, együttműködve a Betárral. Kálmán egy magasan kitüntetett első világháborús hadnagy volt, és egykori bajtársai közül néhányan, akik akkoriban fontos tisztségeket töltöttek be a hadseregben és a kormányban, elkötelezett barátainak számítottak. Nekik hála sikerült egyengetnie az *alija bet* útját, tőlük szerezve be házával nem rendelkező személyeknek szóló utazási papírokat azoknak a zsidóknak a számára, akik a nációk által uralt területekről menekültek Magyarországra, és természetesen nem rendelkeztek nemzeti útlevellel, illetve zöld utat szerezve a gyakorlatilag illegális emberszállítmányoknak.

Az első ilyen szállítmány 750 magyar betáriból és szimpatizánsból állt, akik Ausztrián keresztül utaztak Palesztinába 1937 nyarán; a második szállítmány Jugoszlávián keresztül kelt útra egy évvel később. Körülbelül 150 *ole*³⁷

szállt először hajóra Budapesten, 1938 telén, majd lehajóztak a Dunán egészen Sulináig,³⁸ ahol hajót váltottak és tengerre szálltak. Ez az útvonal megmaradt egészen Magyarország náci megszállásáig, 1944 márciusáig. Addig a pontig mindössze 4500 *olim* tudott ezen az úton kijutni, hála a zsidó vezetőség ellenállásának, míg az „idegen” zsidók közül, akik Magyarországra szöktek és itt bújtak el, körülbelül 35 000-en³⁹ csatlakoztak az *alija bet* szállítmányaihoz hála dr. Kálmánnak, hiszen az idegenek távozásával szemben nem voltak ellenvetései az izraelita vezetőségnek.

1938 decembere előtt dr. Kálmánnak rengeteg szálát meg kellett mozgatnia, mire a megfelelő szerv, a belügyminisztérium hajlandó volt felkarolni az ügyet, eltávolítani a bürokratikus akadályokat, és elnézni a szabálytalanságokat, melyek elkerülhetetlenek egy ilyesféle feladat során. Stern Samu képviselői mindent megtettek, hogy tiltás alá helyeztessék tevékenységünket. Felhívták a minisztérium figyelmét mindenfajta veszélyekre, a hivatalos brit tiltakozástól az összes utas haláláig. De dr. Kálmán befolyása és a magyarok igyekezete, hogy fájdalommentesen megszabaduljanak zsidóiktól, végül diadalmaskodott. Az *olek* tengerre szálltak és 1939. január 5-én egy tel-avivi távirat igazolta, hogy a csoport megérkezett. Netanja⁴⁰ közelében szálltak partra, és az *Irgun Cvaj Leum*⁴¹ emberei fogadták és kísérték biztonságos helyre őket. Dr. Kálmán bemutatta a táviratot a minisztériumnak, és Stern Samunak is, abban a reményben, hogy az esetleg észhez tér majd. Dr. Kálmánt biztosította a minisztérium, hogy innentől fogva számíthat rá, hogy a hivatalos szervek eltűrik tevékenységét; Stern Samu pedig megígérte, hogy minden erejét megmozgatja a magyarországi zsidó kivándorlás megakadályozásáért.

A korai résztvevők számára az *alija* a cionista álom beteljesedése volt; néhányuk számára a gazdaságilag reménytelen személyes helyzetből való menekvést is jelentette. Az ügy ekkor még nem volt élet vagy halál kérdése.

Azonban 1940 vége felé rosszat sejtető hírek jeleztek, hogy a náci *Judenpolitik*⁴² – hegeli szavakkal élve – kvalitatív ugráson esett át, mely politikai változás Magyarországra is hatással volt. Addig a pontig biztosra lehetett venni, hogy a legveszettebb náci aktivisták sem követelnek többet, mint a zsidók távozását, vagy legrosszabb esetben a kiűzésüket. Most pedig egyik napról a másikra a fizikai kipusztítás elképzelhető alternatívájává vált a kiűzésnek. A Harmadik Birodalommal foglalkozó történészek arra jutottak, hogy a hitleri rezsim a kivándoroltatási terveket valamikor 1941-ben cserélte le a tömeggyilkossági projektre; azonban a szelek már jóval korábban megváltoztak. Dr. Kálmán bizalmas információkhoz jutott a magyar hadsereg legfelsőbb vezetésének titkos tanácskozásairól, akik a közelgő harmadik zsidótörvény katonai vonatkozásait vitatták meg, melyet ezúttal már hűen terveztek a német modellhez igazítani. Bizonyos katonatisztek, Werth Henrik⁴³ vezérkari főnökkel együtt felvetették, hogy az egész hadsereget meg lehetne tisztítani a zsidóktól úgy, hogy ilyen

vagy olyan módon, de egyesével végeznek velük. Werth utóda, Szombathelyi Ferenc⁴⁴ hasonló szellemiségben gondolkodott. S noha nem hoztak végül döntést, számos résztvevő tiszt felháborodott, még ha csendben is maradt. Dr. Kálmán egykori bajtársai pedig figyelmeztették őt a bizalmas körökben elhangzottokról. Mi komolyan vettük, amit hallottunk.

S ezen a ponton már nem tudtunk megelégedni egy hosszú távú tervvel, melynek a célja csupán a magyarországi zsidó ideológiai felvértezése volt. Komolyan fel kellett lendítenünk az *alija betet*. És további nem zsidó szövetségességre volt szükségünk. Ha a magyarországi zsidók túl akarták élni a háborút, meg kellett győznünk befolyásos magyarokat, hogy hazafias érdekük ránk hallgatni.

Természetesen kézilég válogatott magyar antiszemitákat vettünk bele célcsoportunkba. Kulcsembereket akartunk elérni a sajtóban, a parlamentben, a közigazgatásban: közülük vajmi kevesen szerették a zsidókat. Hiszen antiszemizmus már jóval 1918 előtt is volt Magyarországon; az első világháború után kapott aztán erőre, noha az utóbbi időben pár kortársunk tagadta ezt. A holokauszt után Kállay Miklós,⁴⁵ aki 1942 és 1944 között volt kormányfő, azt vallotta, hogy a németek importálták a zsidóellenességet hazájába, mely lényegében ismeretlen volt Magyarországon Hitler hatalomra jutását megelőzően. Kállay ezt egykori magyar zsidók Németországgal szembeni kárpótlási kérelmeit támogató tette, ám úgy néz ki, hogy maga is elhitte ezt a badarságot. De olyan zsidókkal is találkoztam, akik 1938-at megelőző magyar éveiket rózsás szemüvegen keresztül nézték, és empatikusan tagadták, hogy bármifajta ellenérzést vagy diszkriminációt észleltek volna azokban a napokban. Az önámításnak igen sajátos változata ez.

Egy híres mondás, melyet általában a neves novellistának, Mikszáth Kálmánnak⁴⁶ tulajdonítanak, sokkal közelebb áll az igazsághoz. Ez úgy hangzik, hogy az antiszemita az a személy, aki a kelletnél jobban utálja a zsidókat. S noha az efféle szarkazmus nem-zsidó körökből származott, egy hasonló házi szólás, melyet zsidók eszeltek ki, szintúgy lábra kapott Magyarországon. Maguk a zsidók különbséget akartak tenni a fehérterror zsidógyilkosai és a korábbi ellenséges, ám elviselhető kiszólások között, és megalkották a „békebeli antiszemita” kifejezést.

A „békebeli” jelzőt széles körben használták Magyarországon 1918 után. Nem történeti időrendre utalt, hanem „jó tulajdonságokat” feltételezett. Más szövegkörnyezetben „kiváló háború előtti” élethelyzetet, anyagi állást, életmódot takart. A „békebeli antiszemita” kifejezés azonban azt az ironikus önvallomást jelentette, hogy némi piszkálódás és diszkrimináció még elfogadható (*vide*⁴⁷ Mikszáth mondása), ellentétben a korai Horthy-kor van zsidóellenességével.

A valóban mérsékelt békebeli jele az volt, hogy a témába vágó társalgást így nyitotta: „Nem vagyok antiszemita, de...” A kevésbé mérsékelt békebeliek bevallották, hogy ál-

talánosságban, de különösen a magyar ügyeken belül voltak fenntartásaik a zsidósággal kapcsolatban, de gyakran voltak zsidó barátai, akiket őszintén kedveltek vagy tiszteltek, s akiknek kivándorlását nem látták volna szívesen. Illyés Gyula,⁴⁸ a fiatal magyarság kiváló irodalmi képviselője, és az elnyomott 1956-os szovjetellenes felkelés után a magyar irodalom ősz apja, tipikus békebeli volt. A katasztrofális negyvenes évek során segítette és védte zsidó barátait és kollégáit, és szembe sem rebent a veszett és fenyegető nácibarát sajtó ellene irányuló támadásai okán, de mégis, még 1935-ben azt írta egy könyvismertetésben: „Nem hiszek, mert semmi adatom rá, a zsidóság szellemi fölényében. A vagyonszerzés nem ilyen tulajdonság bizonyítéka. Egész másé. Nem hiszem, hogy a zsidóság vezető szerepe a magyar gazdasági életben, vagy az újabbkori magyar kultúra szervezésében a magyarság tehetetlenségének tükré. Nem hiszem, hogy ha nincs zsidóság, nincs magyar ipar, újságírás vagy forradalom. Könnyen meglehet, hogy sokkal különb van, ha tán valamivel később is.”⁴⁹ Nem számít, hogy mennyire vitatható érvelésének logikája; Illyés haragja látható, őszintesége pedig dicsérendő volt.

Ilyenek voltak egy baloldali-populista író nézetei; az ember pedig nem számíthatott gyöngédebb érzületekre a konzervatív magyar politikusoktól, s különösen nem 1938 után, mikor irredentizmusuk már függővé tette őket Hitler jóakaratótól. Nem csak, hogy nem tehattunk mást, mint antiszemitákkal egyezkedtünk: még csak nem is szorítkozhattunk kizárólag békebeliekre.

Azonban így is éles határvonalat húztunk azon antiszemiták között, akikkel hajlandóak voltunk párbeszédre törekedni, és azok között, akikkel nem voltunk hajlandóak szóba állni. Nem voltunk hajlandóak bármiféle kapcsolatba lépni olyan magyarokkal, akik a magyar-zsidó elválást gyűlölettel, a zsidó egyénnel szembeni rosszakarattal és a zsidó faj alacsonyabbrendűségéről és ártalmas mivoltáról szóló teóriákkal akarták elérni.

Azok, akiket meg akartunk keresni, két feltételnek kellett, hogy megfeleljenek: osztaniuk kellett a mi teljes meggyőződésünket Hitler elkerülhetetlen vereségében; és ki kellett zárniuk a kegyetlenkedés alkalmazásának lehetőségét az elválás folyamata során. Igen sokan voltak a hasonló magyarok. Még gróf Teleki Pál⁵⁰ is hangsúlyozta, aki egy mérsékeltabb antiszemita volt, és aki miniszterelnökként szolgált a második zsidótörvény elfogadásakor, hogy azt teljességgel kivitelezni fogják, ám mindenfajta kegyetlenség nélkül, mert a kegyetlenség idegen a magyar számára (ez akkoriban egy velős németellenes kiszólásnak minősült). Telekit és társait szavukon kívántuk fogni.

A ZSIDÓ MUNKAKÖZÖSSÉG

Ezen a ponton egyértelművé vált, hogy projektünk kinőtte egy aprócska könyvkiadó vállalkozás kereteit. Csoportunk

ekkorra már aktív segítők természetes gyülekezetévé duzzadt, levelezőlistánkon pedig több mint 200 szimpatizáns szerepelt, akik készen várták a további híreket (és reményeink szerint egy későbbi ponton mozgósításra készen is álltak). Nekünk pedig elsősorban „látogatói kártyákra” volt szükségünk következő lépésünkhöz.

Hivatalossá válni igen kényes kérdés volt. Magyarországon a gyülekezés és szerveződés joga 1919 óta nem létezett. Egy társulatot vagy egyesületet engedélyeznie kellett a belügyminisztériumnak. Egy zsidó szervezet kérelmét minden esetben az izraelita központi irodához nyújtottak be értékelésre; és az iroda reakciója minden asszimiláció-ellenes kérelem esetében elutasító volt. Ezért kezdtük hát meg tevékenységünket 1939 nyarán könyvkiadónak álcázva. Most azonban egy olyan formulát kerestünk, ami megfelelt a mi közkapcsolati elvárásainknak, de egyben nem volt jogi alany, s így nem volt szükség létrejöttéhez a kormány által kiadott engedélyre, illetve a hatóságok sem ellenezhették. Úgy döntöttünk, hogy felvesszük a Munkaközösség nevet, mivel ez olyan semmitmondó volt, hogy nem lehetett sem betiltani, sem feloszlítani – ameddig persze a hatóságok nem szimatoltak összeesküvést mögötte.

Megelőző lépésként megkerestük dr. Sombor-Schweinitzer Józsefet,⁵¹ aki egy kivételesen intelligens és náciellenes rendőrtiszt volt. Dr. Kálmán, dr. Varga, és jómagam tájékoztattuk őt céljainkról, s így elhárítottuk a lehetséges rendőri közbelépést, ha az asszimilánsok megkísérelték volna őket a zsidó nacionalista kampány ellen hangolni (ahogy azt később meg is tették).

Noha Sombor-Schweinitzer biztosított minket megértéséről, mi el akartuk hátrítani annak a veszélyét, hogy rektorziók érjenek minket illegális gyűlések tartása miatt. Ezért hát barátainkkal általában apró kis csoportokban találkoztunk irodánkban vagy személyes lakhelyeinken.

A Munkaközösségnek nem volt alapszabálya vagy hivatalos ranglétrája, azonban volt egy szervesen kifejlődött szerkezete. A főbb gondolatok mindig attól négyes magtól indultak ki, mely az egész vállalkozást indította, s mely „folyamatos küldetésben” járt. Aztán volt egy tucat segítők, a „belső kör,” akik közeli kapcsolatban voltak velünk, a Szilágyiakkal, vagy dr. Kálmánnal, vagy dr. Vargával. Ha szükség volt rá, ők vették fel a kapcsolatot körülbelül negyven további támogatóval, akik nem vettek részt napi szinten tevékenységünkben, és nem ismerték minden tervünket és lépésünket, de általánosságban egyetértettek programunkkal, és alkalmanként, ha kértük, segítettek bennünket. Az utasítások, javaslatok, a „mag,” a „belső kör” és a támogatók közti információ folyamatos áramlásban volt. Alkalmanként egyes gondolatok elérték a többé-kevésbé passzív szimpatizánsokat is, olvasóinktól és barátainktól pedig érdekes tanácsokhoz jutottunk.

Noha minden nyomtatott kiadványunk, és másolt anyagunk egy része megmaradt, minden iratunk odaveszett.

Négy évtizeddel később nem tudnék emlékezetből több, mint tíz nevet felidézni az alapító „belső körből,” és egy tucatnyit a „támogatók” közül. És arra sem emlékszem minden esetben, hogy ez vagy az az első *Sárgakönyv* kiadása előtt vagy után csatlakozott hozzánk.

A „belső kör” tagjai Adler Imre, Füredi Pál, dr. Heller Ella, dr. Heller György, dr. Kreilisheim György, Mitzger Zoltán, dr. Molnár Endre, dr. Molnár Júlia, Sonnenfeld László és Vázsonyi István voltak.⁵²

Adler, Füredi és Mitzger irodai alkalmazottak voltak; a Hellerek és Molnár Júlia orvosok; dr. Kreilisheim joghallgató és történész; dr. Molnár Endre statisztikus; Sonnenfeld kereskedő; és Vázsonyi, az egyetlen ex-betári (aki nem állt rokonságban a hasonló nevű politikussal) egy biztosítócég menedzsere és szövőmester volt.

1941 őszén újabb értékes személy gazdagította „belső körünket.” Ofner Ferenc,⁵³ a jugoszláviai betár korábbi vezetője Budapestre került, miután a magyar csapatok megszállták Bácskát, és elkötelezett segítőknek vált.

Támogatóink közül ki kell emelnem dr. Pikler J. Gyulát, Kelen Hugót, dr. Berend Bélát és dr. Kasztner Rezsőt.⁵⁴ Dr. Pikler kiváló kutató, orvos, statisztikus és a Henry George-féle⁵⁵ társadalmi reform bajnoka hasznos szolgálatot tett nekünk tanácsadással, hírszerzéssel, és lehetséges nem-zsidó támogatók számára írt ajánlólevelek megírásával. Kelen, az ismert zeneszerző, elkötelezett propagandistájává vált legalapvetőbb eszméinknek, és követőket nyert az ügy számára; legkiemelkedőbb besorozottja Pap Károly⁵⁶ lett volna, egy valódi géniusz, akivel azonban mégsem működünk együtt, tekintve az extravagáns javaslatokat, melyeket a mi segítségünkkel akart gyakorlatba ültetni (például egy engedély nélküli békeparti tömegdemonstrációt akart cionista lobogók alatt a budapesti Andrassy főúton). Kapcsolatunkra dr. Berenddel, a vidéki Szigetvári főrabbiával, és viszonyunkra dr. Kasztnerrel még később visszatérek.

Nem-zsidó barátaink közül megemlíthetem dr. Fehér Miklóst, dr. Ortutay Gyulát, Puskás Teodórát és Makkai Jánost.⁵⁷ Dr. Fehér kutatómunkatárs volt a Budapesti Egyetem Antropológiai Intézeténél; hasznos forrásanyagokkal látott el engem *A zsidó népegyéniség* c. munkám írása során. Dr. Ortutay, néprajzkutató és rádiószerkesztő felajánlotta nekünk segítségét, de tevékenységünknek vége szakadt, mielőtt még hasznát vehettük volna segítségének. Puskás kisasszony, Thomas Alva Edison ünnepelt magyar segítőjének⁵⁸ lánya többé-kevésbé befolyásos magyarokról hozott híreket, akik látszólag elfogadták a rezsim németbarát álláspontját, ám valójában gyűlöltek a náciakat. Csupán a háború után tudtam meg, hogy a hölgy végig a brit titkosszolgálatnak dolgozott. Makkai János szerepéről alább fogok írni.

Csapatunknak nem voltak fizetett dolgozói. A költségeket kezdetben a kezdeményezők maguk finanszírozták, majd később a „belső kör” néhány jobb helyzetű tagja szin-

túgy hozzájárult a kiadások fedezéséhez. Én olyan szerencsés helyzetben voltam, hogy egy hírügynökségnél dolgoztam, ahol a reggeli váltást vezettem. Munkanapom reggel hatkor kezdődött és délelőtt tízkor ért véget, s így lényegében egész nap a Munkaközösség szolgálatában állhattam. Rengeteget házaltam, és ha végre találkozót eszközölhettem ki egy nem-zsidó tisztviselővel vagy egyébként fontos személlyel, én kísérleteztem a sokk-kezeléssel, amit lehetséges magyar partnereink számára fejlesztettünk ki.

A kezelésnek két része volt. Először felvilágosítottam célszemélyemet arról, hogy nem tartjuk magunkat magyarnak, és nem is akarunk azok lenni: utána biztosítottam, hogy teljességgel rendben valónak tartom, hogy ő antiszemita – addig a pontig, amíg nem zúllik agresszióba –, hiszen az idegenkedés érzése kölcsönös. Ekkorra, szinte egy szempillantás alatt, egyenlő féllé váltam a másikkal. A technika szabályszerűen működött.

Utána elmagyaráztam, hogy mi, zsidó nacionalisták, és ők, magyar hazafiak, bizonyos lényeges érdekeken osztozunk. A mi célunk az volt, hogy szabadon és méltóságban élhessünk saját államunkban, és bizonyosak voltunk benne, hogy a zsidó államot újra fel fogják állítani Palesztinában. Ezért hát célunk az, hogy mi ott akarjuk hagyni Magyarországot a Szentföldért. A magyarok is azt akarták – mindegy, hogy német nyomásra, vagy a saját akaratukból –, hogy hagyjuk el hazájukat. De míg a tömeges kivándorlás várható a háború utánig, Hitler *most* tört a zsidóság megsemmisítésére. Nekünk feltett szándékunk volt túlélni Hitlert; ám Magyarországnak is érdeke volt, hogy mi megmaradjunk. Egyértelmű volt, hogy a náci vereséget fognak szenvedni. Ha a magyarok asszisztálnak Hitlernek a zsidóság megsemmisítésére tett kísérletében, később borzalmas büntetést kell majd elszenvedniük a győzedelmes Szövetségesektől. Ezért hát kiemelten fontos magyar érdek lett volna, hogy megóvjának minket a németek és magyar csatlósainak gyilkos támadásával szemben. Természetesen tisztában voltunk vele, hogy a fennálló politikai és katonai feltételek mellett öngyilkosság lett volna a budapesti rezsim részéről, ha nyíltan a zsidók oldalára áll. Azonban ideológiánkra támaszkodva a magyar kormány hihetően tettehetne elkötelezett zsidóellenességet, miközben időt nyerhetne, és azt felhasználhatna arra, hogy segítsen nekünk felkészülni közelgő tömeges kivonulásunkra.

Természetesen módot kerestünk arra, hogy hirdethessük és propagálhassuk nézeteinket nyomtatásban is. Olyan formában kívántuk bemutatni érveinket, mely hasonlatos lehetne a kormányok által kiadott diplomata-dokumentumokhoz. Arra jutottunk, hogy manifesztóinkat *Zsidó Sárgakönyvek* formájában, a Munkaközösség nevében adjuk ki. Én fogalmaztam meg a szövegeket, alaposan megfontoltunk minden egyes szót, feleségem pedig bírálólként és szerkesztőként funkcionált, halhatatlan szimattal

keresve a legkeményebb és összefüggőbb megfogalmazást.

Ezzel hát mindent, amit eddig szavakkal mondtunk ki, kinyomtathattunk. Alapvető feltevésünk volt, hogy Hitler veszteni fog. Míg a náci Németországban az ilyesfajta feltételezéseknek már az elszuttogása is halálbüntetést vont maga után, Magyarországon ilyen veszély biztosan nem fenyegette az embert, azonban senki sem álmodott volna róla, hogy legálisan ki lehet adni valami hasonló tartalmú írást. Budapesten minden nyomtatásra szánt anyagot be kellett nyújtani a sajtófelelősnek, aki a kéziratot visszaküldte, vagy „sokszorosítható kihagyások nélkül,” vagy „sokszorosítható kihagyásokkal,” vagy „nem engedélyezem, nem sokszorosítható” feliratú pecséttel. Ostobaság lett volna benyújtani egy olyan kiadványt a sajtófelelősnek, Lee Tibornak,⁵⁹ mely arról ír, hogy „Hitlernek ütött az órája, és Amerika fog diktálni a háború után.” Némi ügyeskedéssel azonban megkerültük az akadályt. A lényeges tézist úgy helyeztük el a második *Zsidó Sárgakönyv*ben, hogy három külön bekezdésre bontottuk, látszólag ártatlan mondatokban elhelyezve . . .⁶⁰

Gondolataink bolondságnak is hangzottak 1941-ben az olvasó előtt (ha a mi oldalunkon volt), vagy egyenesen botrányságnak (ha németbarát volt). Végző soron tisztán beszéltek hitetlenségünkről Németország végző győzelmében, és mellékesen, evidenciaként kezelték, hogy az Egyesült Államok lesz végül a döntő hatalom. Ez valami olyasféle gondolat volt, amiről az ember talán beszélhetett akkoriban Magyarországon szűk baráti körben, de nyomtatásba – legalábbis „legálisan” – bizonyosan nem kerülhetett.

AZ ELSŐ SÁRGAKÖNYV

Míg felvetésünket Hitler végző bukásáról a második manifesztó lapjaira tartogattuk, az első *Zsidó Sárgakönyv* időtlen elvi témákra koncentrált. Kéziratát annak rendje és módja szerint benyújtottuk a sajtófelelősnek, és mikor elementem, hogy visszahozzam, ez az ízesen megfogalmazott pecsét fogadott rajta: „Nem engedélyezem! Nem sokszorosítható!” Számítottunk erre, és ezért egy prominens politikustól és a kormánypárt képviselőjétől, Makkai Jánostól kíséreltünk meg jogorvoslatot nyerni. Makkai egy politikai író, könyvszerző, és a kormánypárt napilapjának, az *Esti Újságnak* volt a szerkesztője.

Makkai a második zsidótörvény benyújtója volt, de nem sokkal annak kihirdetése után részt vett egy találó kommentárkönyv szerkesztésében, melyre általánosságban kiskapuk bemutatásaként tekintettek. És nem sokkal később megbizonyosodhattunk arról, hogy – bármi is készítette Makkait arra, hogy elengedhetetlen részt vállaljon a zsidótörvény megalkotásában – nem volt antiszemita, még csak „békebeli” sem, s emellett szilárdan brit- és USA-

barát volt (noha újsága nem térhetett el a hivatalos Hitler-barát iránytól). Nem emlékszem ezen értesülésünknek forrására, ám az igaznak bizonyult. Én voltam a londoni *Daily Herald* utolsó tudósítója Magyarországon, és ezen minőségemben mutattam is be magamat Makkainak, és így azonnal készen is állt, hogy lásson engem. Nem csak, hogy szimpatizált velünk, de egyenesen lelkesedett. Átvette a cenzúrázott és betiltott kéziratot, és bemutatta azt Bárdossy László⁶¹ kormányfőnek, aki tanulmányozta azt, érdekesnek is találta, és úgy vélte, hogy megér egy próbát. Véleménye tömören azt volt, hogy „lássuk, mit szól hozzá a zsidó közvélemény.” Aztán Bárdossy tett még valamit, ami a sajtófelelős irodájának reakciójából ítélve váratlan volt: a külügyminisztérium sajtóosztályával ráteretett egy másik pecsétet is, később dátummal, a sajtófelelős pecsétje mellé, melyen ez állt: „Sokszorosítható kihagyások nélkül.” Bárdossy egyben külügyminiszter is volt ekkor, és így az eredeti tiltás felülírásra került.

Az első *Zsidó Sárgakönyv* 1941 júliusában került nyomtatásra: ez egy quarto méretben kiadott füzetecske volt, nyolc oldal terjedelemben, erős sárga papírfedők között, a Munkaközösség jelvényével, a Dávid-csillaggal és a Törvény tábláival ellátva borítóján. Példányokat kapott több száz gondosan válogatott vezető nem-zsidó személy. Egy példányt kapott Brunswick [György]⁶² ezredes, a Kormányzó „kísérője” is; tudtuk, hogy az ő dolga ura minden olvasnivalójának feldolgozása, s noha nem ringattuk magunkat illúziókba Horthy szellemi képességeivel kapcsolatban, úgy véltük, hogy „szellemolvasóját” megéri informálni. Néhány szélsőjobboldali, akiről úgy véltük, hogy nem annyira elfogultak, szintűgy rákerült levelezőlistánkra. Ellenben egyetlen asszimiláns izraelita vezető sem akadt rajta. Stern Samu irodájának meg kellett rendelnie a *Sárgakönyveket* Gondos Sándortól, és ki is kellett fizetnie azokat...⁶³

Az első *Sárgakönyv* szövege kilenc rövid bekezdésből állt. Először elemeztük a „zsidókérdést”. Úgy érveltünk, hogy a probléma lényege abban a tényben lelhető fel, hogy a magyar politikum és a közvélemény terhesnek ítélte meg a zsidókkal való együttélést, és véget óhajtott vetni annak. A zsidók szerettek volna felszívódni a magyar többségben, de képtelenek voltak erre történelmi, gazdasági, biológiai és pszichológiai okokból. Veszélyes téveszme volt, hogy a háború után a zsidók visszanyerhetik korábbi állásukat; a zsidókat kiűzték a nem-zsidók által jövedelmezőnek tekintett gazdasági pozíciókból és foglalkozásokból, és 7%-nyi kisebbségük semmilyen körülmények között nem lesz képes visszaszerezni, amit Magyarország lakosságának 93%-os többsége megkaparintott tőlük.

A szöveg kiemelte, hogy a magyarországi zsidóság voltaképpen nemzeti kisebbség, noha a zsidóság nagy többsége ezt sosem vallaná be, s hogy ennek bevallása nem, hogy nem teszi rosszabbá a zsidóság helyzetét, de valójában a magyar-zsidó kapcsolatok és a zsidóság helyzetének megjavulásához egy egyedi utat jelenthet. Azonban

a jelenlegi helyzetben nemzeti kisebbségünknek nem kellene küzdenie az egykori egyenlő státusz helyreállításáért. Épp ellenkezőleg, immár a mi saját érdekünk, hogy együttműködjünk a magyar-zsidó együttélés bevégeztetésében...⁶⁴

Az első *Sárgakönyv* záró szakasza azzal a szükséglettel foglalkozott, hogy a zsidókat fel kell készíteni a szervezett kivándorlásra egy Zsidó Nemzetiségi Szervezet felállításán és a közelgő harmadik zsidótörvény útján.

Nyilvánosságra volt szükségünk, és meg is kaptuk. Ha egyszer megbízhatunk egy notórius budapesti zsidó hetilapban, akkor a *Sárgakönyv* „tartalma teljes megértést és elfogadást váltott ki a szélsőjobboldali pártok sajtójából.”⁶⁵ Emlékszem a legelső nem-zsidó reakcióra az első *Sárgakönyvre*, egy cikkre, mely épp olyan buta volt, mint rosszindulatú, s mely a nyilas *Pesti Újság* c. napilapban jelent meg. Az *Esti Újság* pedig egy visszafogott, ám jóindulatú kommentárt hozott le; mikor meglátogattam Makkai Jánost, hogy átadjam neki a segítségével létrejött kiadvány egy példányát, behívatta a szerkesztőt, Béry Lászlót,⁶⁶ és ellátta a megfelelő utasításokkal.

A liberális sajtó maradványai és a *Pester Lloyd*, a kormány német nyelvű napilapja hallgattak. A *Pester Lloyd* még ekkor is zsidók szerkesztették; nem volt elég képzett és németül beszélő szerkesztő és újságíró a magyarok között, és németországi jelentkezőket sem alkalmazhattak, mert azok nem tudtak magyarul. Ezek a zsidók többségükben egyetértettek az izraelita vezetőséggel, és a liberális lapok filozemita vezetői szintűgy hittek az asszimiláns vezetőség bölcsességében. Mindössze egyszer kísérelte meg a Munkaközösség témáját felvetni a *Magyar Nemzet*, a legjobb budapesti napilap, a Hitlerrel szembeni ellenállás hangja.

A lap főszerkesztője, Hegedűs Gyula⁶⁷ felkutatta, hogy ki is az a D. Sabbatai, és elküldte a *Magyar Nemzet* egy fiatal tudósítóját énhozzám. A fiatalember naiv kérdésekkel kezdte, de én nem feleltem rájuk, hanem lendületesen nekitámadtam egy szigorú fejmosással, ahogy azt a mi „sokterápiánk” során mindig tette,” és számon kértem rajta, hogy munkaadó lapja miért tolja Stern Samu és társai szekerét. Látogatóm ledöbbsent; láthatóan soha korábban nem hallott ilyen hangot. Ekkor magába zuhant, és mindent bevallott: feladata az volt, mondta el nekem, hogy leleplezzen bennünket, mint görög hajóscégek üzleteinek fizetett védőit, akik az emigránsok utaztatásában érdekeltek. Hegedűs a fülest a pesti hitközségtől kapta, ahol rávették arra, hogy intézze el a sárdobálást. A riporter elnézést kért, és megígérte, hogy elmondja az igazat főszerkesztőjének. Azonban a *Magyar Nemzet* sohasem írta le az igazságot, de legalább nem is közölt le hazugságokat a Munkaközösségről.

Felháborodott tiltakozást fogalmazott meg a zsidó sajtó, melyet a hivatalos zsidó vezetők pénzeltek; ezt mi is észrevettük, ám nem tudtunk még ekkor az asszimilánsok

diszkrét diplomáciai törekvéseiről. Gyorsan reagáltak, noha nem különösebben határozottan. Később a *Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának jelentése az 1941-ik évben kifejtett működéséről* c. kiadványukban, melyet 1942-en nyomtat- tak ki, leközölték saját alattomos ellentámadásukat. Egy külön szakasz a 17-ik oldalon „Az ún. Zsidó Sárgakönyvvel szemben” címet viselte, melyből csakis az első manifesztóra a hivatalos izraelita vezetőség reakciójával foglalkozó részt közlöm:

„A magyar zsidóság képviselői szervei nem kívánták nyilvános értékeléssel illetni a röpiratot megjelenésének idejében, helyette csupán egy petíciót nyújtottak be a Királyi Magyar Kormányhoz, melyben tisztázták, hogy: »A magyar zsidók nem azonosulnak a pamflet tartalmával és attól idegenek, és nem számít, hogy melyik felekezeti irányzathoz vagy szervezethez tartoznak, egyöntetűen és eltökélten elítélik, és a lehető leghevesebben visszautasítják a feltevést, hogy a magyar zsidóság idegen nemzetiségnek minősítse magát, mivel évszázadok óta közös soron osztoznak magyar hazájukkal, egybeforrtak annak magyar nemzetével nyelvben, lélekben, kultúrában és érzületben.«”

S mindezt egyetlen mondatban! A fogalmazás magyar eredetijében is épp olyan kínosan hangzik, mint fordításomban; de még így sem tudtam átadni annak eredeti ke- netteljességét.

AZ ALAPOK KISZÉLESÍTÉSE

Míg házalási munkánk folytatódott és megkezdtük az elő- készületeket a második *Sárgakönyv* kiadására, négy továb- bi projekten kezdtünk el dolgozni. Először is, a kabátzseb- méretű *Spinoza-Füzetek* utódaiként egy nagyon alakú könyvsorozatot kívántunk kiadni, valódi judaizmus-útmu- tatókat, „judeológiai” esszéket; a kifejezés, melyet megal- kottam, a „zsidóságtudomány” volt, a német *Wissenschaft des Judentums* elfogadott magyar fordítása. Egy a zsidó kol- lektivitás egyedi természetéről szóló tanulmányon már jó pár éve dolgoztam, s noha még messze voltam befejezé- sétől, eredményeimnek egy időleges összegzését elkészít- tettem, és arra jutottunk, hogy *A zsidó népegyéniség* címmel kiadjuk, mint a könyvsorozat kezdő kötete. Mire 1942 má- jusában behívtak munkaszolgálatra, a Munkaközösség már beszüntette tevékenységét, de a kötet nyomdába ke- rült; a könyvet végül az év végén, egyfajta poszthumusz gyermekként piacra küldhette csoportunk.

A sorozat második kötete egy esszé lett volna a judaiz- mus nemzeti jellegű elkötelezettségéről. Meg akartunk mutatni a félrevezetett neológ tömegeknek, hogy míg egy zsidó nacionalista lehet hitetlen, de hagyományos, vallásos zsidóknak, akik a *sulchán árucho*⁶⁹ komolyan vették (és még a neológ vezetők és rabbik is mindig azt vallották,

hogy szilárdan a *sulchán árucho* alapján állnak), tudatában kell lenniük hitük népközpontú alapjainak.

Az első *Sárgakönyv* kiadását követően dr. Berend Béla írt nekünk Szigetvárról a Gondos-könyvbolton keresztül, és kifejezte lelkes egyetértését, felajánlva szolgálatait. Bol- dogan vettük, hogy egy rabbi került támogatóink közé, és megkérdeztük, hogy megírna-e egy ilyen tanulmányt a mi számunkra. Dr. Berend 1941 ősztől meglátogatott minket Budapesten. Válasza igenlő volt, és időre elküldte nekünk kéziratát. Sajnos a Munkaközösség *de facto*⁶⁹ széthullása a könyvsorozat-terv végét is jelentette, és dr. Berend kéz- irata, mely teljeséggel megfelelt volna a feladatnak, publi- kálatlan maradt.⁷⁰

A „Zsidóságtudományi Tanulmányok” c. sorozat nyíltan a Munkaközösség projektjének készült; három további ter- vet azonban önálló, semleges vállalkozásként bemutatva kívántunk elindítani.

Mikor a Zsidó Közvéleménykutató-Állomás megkezdte kiosztani toborzóleveleit, titokban tartottuk, hogy dr. Heller György, aki kezdeményezőként mutatta magát, és dr. Krei- lisheim György, aki igazából vezette az intézetet, a „belső kör” tagjai voltak. Alapunk általánosságban a Gallup Inté- zet⁷¹ volt, de nem voltak eszközeink arra, hogy utánozzuk annak működési rendszerét. Ehelyett inkább válaszadók csoportját igyekeztük összegyűjteni, akiknek felépítése tükrözte volna a neológ zsidóság életkori és foglalkozta- tottsági mutatóit.

1942 januárjára, mikor önkéntes együttműködőink száma már kétszázra nőtt, megkezdtük kiküldeni kérdése- inket postán; ám eközben is tovább igyekeztünk még több válaszadót keresni. Megboldogult férjének iratai közt dr. Kreiilisheim Márta megőrizte a toborzó-füzetecskét négy kérdőívhez is, melyeket az év első négy hónapjában adtunk ki, két adatlapot (melyeken a második és a harmadik kér- dőívre adott válaszok elemzése szerepelt), és egy pamfle- tet, rajta egy zsidó közvéleménykutatói felmérésről szóló jelentéssel, melyet dr. Kreiilisheim mutatott be egy előadás keretében a Zsidó Kultúra Barátainak Társulata előtt, 1942. május 19-én.

A többi projekt nem vált valósággá. Céljuk a kisebb kor- osztály elérése, és nemzeti szellemű nevelése volt. Két ál- lás nélküli iskolaigazgató feladata lett volna, hogy zsidó tanintézmények vezetői és nem-zsidó iskolák vallástanárai előtt bemutatkozzanak, mint Bibliás Bábosok, és felajánl- ják, rajta bibliai témájú színdarabokat adnak elő (Sámson története, Dávid és Góliát, Eszter könyve, a Makkabeusok története). Az alapvető technikai felszerelés (két ajtózáró függöny és fél tucat kézre való báb) rögtön kéznél is volt, és nem lett volna nehéz bejutást szerezni a zsidó osztá- lyokhoz, mivel a Munkaközösséggel való kapcsolat titok- ban maradt volna.

Sem a válaszadó-kurzus, sem pedig a báb-projekt nem jutott túl a tervezés fázisán.

A MÁSODIK SÁRGAKÖNYV

Az első *Sárgakönyv* kiadását követő hónapokban tovább ápoltam Makkaival való kapcsolatunkat, ő pedig megdöbben, amikor felhozta a deportált zsidók sorsát. Körülbelül 20 000 zsidót, akik nem tudtak elegendő papírt előteremteni a hatóságok számára, hogy bizonyítsák magyar állampolgárságukat, kiűzték a náci által megszállt Lengyelország területére. Én úgy véltem, hogy a kiűzetést Bárdossy engedélyezte, de ő meg volt döbbenve, amikor megtudta, hogy a deportált zsidókat brutálisan leölték a németek. Makkai és én megegyeztünk, hogy a következő *Sárgakönyv* megpróbálja majd meggyőzni olvasóit, hogy fogadják el a mi receptünket: szinte a teljes magyarországi zsidó lakosság kivándorlása, de – a magyarok alapvető önértékéből fakadóan – csakis egy rendes felkészülést, és a háború végét követően.

A második *Zsidó Sárgakönyv* szövege már készen állt 1941 novemberére. Személyesen nyújtottam be a cenzor elé, és a sajtófelelős, dr. Lee, emlékezve a miniszterelnök júniusi közbelépésére, gyorsan engedélyezte azt, eltekintve néhány apró változtatáson, amit csak azért is kieszközölt (s melyeket egyébként könnyedén meg lehetett volna kerülni egy egyszerű trükkel, tekintve az iroda hibás irányítási szabályzatát) . . .⁷²

A manifesztó első fele különböző változatait mutatta be Zsabotyinszkij fontos különbségtételének a „dolgok” és az „emberek” antiszemitizmusa között.⁷³ Ezek után megmagyaráztam, hogy a többé-kevésbé homogén etnikai többség ösztönösen afelé hajlik, hogy kiütköző kisebbségét, mely nem akar, vagy – mint a zsidók esetében – nem képes felszívódni, kiküszöbölni; s hogy az antiszemitizmus, bármilyen fájdalmas is a tény, egy olyan hajlam pszichológiai kinövése, melyet én „aszemitizmusnak” neveztem. Ezt a fogalmat eredetileg jobboldali magyarok találták ki, akik valahogy meg akartak szabadulni az embertelen, „csúnya” vádtól, hogy antiszemiták lennének. Itt nyomtatásban ismételt meg, amit szóban olyan sokszor elmondtunk: az antiszemitizmus egy összetettebb jelenségnek csupán egy változata. Ez a jelenség a xenofóbia, az idegengyűlölet, és „a xenofóbia persze kölcsönös: az érzékeny zsidó sem szereti jobban a nem-zsidókat, mint ők a nem-zsidókat.”

Ezek után elmagyaráztam, hogy az adott történelmi körülmények között nincsen alternatívája az „aszemitizmusnak,” s hogy „ha eltekintünk a kisebbség barbár elpusztításának lehetőségétől,” akkor két járható út marad annak gyakorlatba ültetéséhez: a törvényes keretek között és a forradalmi keretek között való kiküszöbölés. Itt a zsidó állam újjászületésének biztosságáról és a német vereség bizonyosságáról esett szó . . .⁷⁴

Ez volt a legszókimondóbban leírt figyelmeztetésünk és fenyegetésünk a háború utáni megtorlásról. Az eredeti szövegben „megváltozott légkörrel” írtam, azonban dr. Lee kitörölte a jelzót, míg bátran meghagyta a mondat épségét.

Ezen a ponton nem mertük bent hagyni az általa kivágott részt, azonban örültünk, hogy az üzenet így is épp olyan tiszta maradt.

A záró részben reagáltunk a miniszterelnök javaslatára, hogy figyelni kell a zsidó közvélemény reakcióját javaslatainkra. Tisztáztuk, hogy semmi köze a zsidóság *politikai* ügyeiben való döntéshez az asszimiláns izraelita *vallási* vezetőségnek; a magyar hatóságok maguk is képesek lesznek megtudakolni, hogy mit gondol a zsidó közvélemény...⁷⁵

A második *Sárgakönyv*, ellentétben az elsővel, igen hamar „nyilvános értékeléssel illetett a röpiratot megjelenésének idejében” az asszimiláns vezetőség részéről. A *Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának jelentése*, melyből korábban már idéztem, így írt:

„1942 elején az első Sárgakönyvet egy második követete, melynek szerzői már szót emeltek – ismét a szélsőséges sajtó közvetítésén keresztül – a magyarországi zsidóság kivonulására, vagyis inkább emigrálására való felkészülés mellett. Ezért hát megismételjük, ezúttal a nyilvánosság előtt, hitközségeink általános ülésén [1942] februárjában, a magyar zsidóság törvényes képviselői szerveinek nevében, tiltakozásunkat és felháborodásunkat az újabb kéretlen röpirat okán. Ismét tisztázzuk, hogy az állítólagos (így!) szervezet, mely »Zsidó Munkaközösségnek« nevezi magát, teljességgel ismeretlen a magyar zsidóság hivatalos vezetősége és a magyar zsidó közösség minden eleme előtt, és [mindkettő] izraelita központi iroda a lehető legélesebb elutasítja a csoportosulás legutóbbi manifesztóját, mely nem lehet egyéb, mint olyan törekvések eszköze, ami a magyar zsidóság életbevágó érdekei ellen szól. A magyar zsidóság törvényes képviselői szervei . . .⁷⁶ ezúton kifejezik azon meggyőződésüket is, hogy a meggondolatlan röpirat, mely felháborodást váltott ki a teljes magyar zsidó közösségben, nem lesz képes félrevezetni a tisztán gondolkodó magyar publikumot, annál is inkább, mivel a magyar zsidóság szigorúan kitart legfőbb törekvése mellett, hogy bizonyítsa elkötelezett munkával és kitartással hűségét szülőhazája iránt, minden nehézség közepette, jóban és rosszban, minden áldozat meghozatalára készen állva.”⁷⁷

A szóban forgó általános gyűlés 1942. február 3-án zajlott le. Mikor a második *Sárgakönyvet* megfogalmaztuk, már tisztában voltunk a 20 000 kitaszított zsidó végzetével; és tisztában volt vele az asszimiláns vezetőség is. De mikor Stern Samu ünnepélyesen felolvasta a pesti hitközség főcsarnokában a dörgő hangú felszólalást, melyet a *Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának jelentése* idézett, ő és kollégái már tisztában voltak azzal, ami ózta január 21-én történt Újvidéken: magyar katonák és csendőrök náciakra jellemző alaposággal mészároltak le 3300 férfit, nőt és gyermeket, zsidókat és szerbeket; noha igaz, hogy a bán elkövetői a Kormányzó és a kormány tudta nélkül ténykedtek, s hogy a budapesti hatóságok véget vetettek az öldök-

lésnek. Azonban mégis fontos észben tartani, hogy Stern Samu a *Zsidó Sárgakönyv* ellen tiltakozott ilyen hevesen, és nem az újvidéki atrocitásokkal szemben.

Azonban Lévai Jenő hetilapja volt az, amely megkoronázta Stern Samu förmedvényét. A Képes Családi Lapok nem csupán részletesen jelentett a február 8-ai közgyűlésről, de egy cikket is mellékelte hozzá Bencze Tibor tollából. Címe ez volt: „A cionista szervezet tiltakozik a *Sárgakönyv* szerkesztőinek piszkos cselszövésével szemben.” Ez alatt pedig a következő állt: „Kivándorlásra való felbujtás önzetlen indokok nélkül.” Az alcím utalás is volt egyben: a „kivándorlásra való felbujtás” jogi fogalom volt, mely egy bűncselekményt takart a magyar büntetőtörvénykönyv szerint. A „tiltakozás,” melyet a cionista szervezet meg nem nevezett képviselőjének tulajdonítottak, tiszta kitaláció volt. Ezek mellett ez az ocsmány fércmunka rágalmazással, csúsztatásokkal és hétköznapi marhaságokkal volt tele. Egyértelmű volt, hogy az író sosem olvasta a *Sárgakönyveket*, hanem csak utasításokat kapott, és hogy megmondták neki Stern Samu emberei, hogy mit írjon. A „kivándorlásra való felbujtás” része számított igazán. A szerző azt a benyomást keltette, hogy a *Sárgakönyv* mögött álló csoport „jó üzletet kíván nyélbe ütni a több százezer zsidó kivándorlásának kihasználásával. Ráadásul az egyik nyílt tag, voltaképpen az ún. Zsidó Munkaközösség vezetője, már gyakorlatias tapasztalatot is szerzett az efféle üzletben, ugyanis, mint megtudtuk, már számtalan munkátlan zsidó palesztinai kivándorlását megszervezte.” Ez egy sunyi utalás volt dr. Kálmánra; az állítást, melyet leleplezésnek szántak, még megtoldották azzal a vérlázító célzással, hogy dr. Kálmán „nem önzetlen alapon” tevékenykedett.

Talán ez volt mindközül a legmeggrázóbb megnyilatkozása az asszimiláns vezetőség szellemi és erkölcsi lezüllésének. A legsúlyosabb vád, ami csak eszükbe ötlött 1942 februárjában az volt, hogy egy személy „számtalan” állástalan zsidó Palesztinába való kivándorlásnak volt az elengedhetetlen részese.

SZÖVETSÉGESEK FELKUTATÁSA

Folyamatosan házaltunk. Már csupán töredékekre emlékszem a történetből. Már nem emlékszem sokra a számtalan tárgyalásból, amit nem-zsidó politikusokkal, közszolgákkal, újságírókkal és fontos személyekkel folytattam, illetve olyan zsidókkal is, akiket lehetséges támogatóknak ítéltünk meg, vagy akik megkerestek minket, miután halottak a *Sárgakönyvekről*. Közvetlenül a háború után is csupán pár jegyzetet készítettem az 1941 és 1942 között szerzett tapasztalataimról. Most pedig, több mint negyven év elteltével alig emlékszem arra, amit akkor nem fektettem írásba, noha tevékenységünk nyomtatott és írott nyomai, melyeket akkor kutattam fel, mikor ezen emlékiratom

elkészítésére készültem, sok mindent felidéztek. Azonban nem kíséreltem meg a lyukakat rekonstruálással vagy interpolálással feltölteni.

Nagy kísérleteket tettünk arra, hogy találkozhassunk a belügyminiszterrel, Keresztes-Fischer Ferencsel,⁷⁸ egy ismert náciellenes politikussal, akit aztán a Gestapo letartóztatott 1944 márciusában, és elhurcolt a flossenbürgi koncentrációs táborba. Makkai János azonban hiába kísérelte meg meggyőzni, hogy találkozzon velem. A „magyar zsidóság törvényes képviselői szervei,” Stern Samu és társai voltak azok, akik szívélyes meghallgatásokon vehettek részt a belügyminiszternél. Noha egyértelműen nem szerette a zsidókat, Keresztes-Fischer tántoríthatatlanul elítélte a zsidóellenes kilengéseket, még ha jobban is kedvelte az alázatos, mint a büszke zsidókat. Valószínűleg nem tetszett neki, amit kifejezésre juttatunk a *Sárgakönyvekben*, azonban akadályokat sem gördített az utunkba, bármilyen keményen is lobbiztak nála ellenünk a „törvényes képviselők.”

Nem feledtem el látogatásomat Kolosváry-Borcsa Mihálynál,⁷⁹ a Sajtókamara elnökénél, az ország összes újságírójának elbírálójánál, akinek Makkai mutatott be engem. A sajtócár olyan udvariassággal fogadott engem, mintha én lettem volna Cion Bölcsőinek küldötte; talán azt képzelte, hogy valami hasonló lehetek. Azt a benyomást keltette bennem, hogy őszintén bánta a magyar-zsidó elválast kísérő nehézségeket és szenvedést, és úgy nézett ki, mint aki teljesen egyetért velem, amikor figyelmeztettem, hogy Hitler elkerülhetetlen bukását követően Magyarországnak meg kell majd fizetnie a borzalmas árat, amennyiben részt vesz a náci gyilkos rémtetteiben. Kolosváry-Borcsa fenntartotta, hogy keressem csak meg, amikor akarom, ha netán úgy találnám, hogy még meg tudna tenni bármit értünk. Később elfeledte figyelmeztetésemet, részt vett az 1944-es gyilkos rémtettekben, és valóban meg is fizette a borzalmas árat. Háborús bűnösnek kötötték fel 1946-ban.

Nem tudnám megmondani, hogy egészen pontosan mikor találkoztam Kolosváry-Borcsával; sokkal könnyebben tudnám behatárolni találkozásaim idejét Habsburg József Ferenc főherceggel; az újvidéki pogrom idejét történetek, melyről pontosan informált engem Ofner Ferenc, aki még kapott híreket egyenesen a Bácskából. S tőlem halotta először a főherceg a rettenetes híreket, melyeket a budapesti hatóságok megkíséreltek elhallgattatni.

József Ferenc egy intellektuális ambíciókkal rendelkező ember volt, azonban tehetségei kifejletlenek maradtak, mivel sohasem kellett megküzdenie semmiért; mindent ezüsttálcán adtak át neki. Tinédzserként festő akart lenni; később költészettel kísérletezett, és írt egy tragédiát, Columbus címmel. Végül a magfizika felé fordult, és egy laboratóriumban kísérletezett, melyet az iparmágnás zsidó, Aschner Lipót⁸⁰ bocsátott a rendelkezésére. József Ferencnek nem volt érzéke a politikához. 1918-ban hűséget es-

küldött az új Magyar Köztársaságnak, mely ledöntötte a Habsburg ház trónját, és megkísérelt Philippe Egalité⁸¹ nyomdokain járni azzal, hogy elvetette dinasztikus nevét, és felvette az „Alcsúti” vezetéknevét. Horthy alatt hercegi kiváltságokat élvezett. Később, Horthy erőszakos lemondatása és a nyilaskeresztes horda hatalomátvétele során, 1944 októberében, hűséget esküdött nekik is. De alapvetően egy apolitikus elme volt, jóindulatú, és jámbor.⁸²

Sárgakönyveink egyik olvasója volt, és elküldte dr. Kálmánhoz a zsidó újságíró Kornitzer Bélát,⁸³ aki irodalmi tanácsadójaként szolgált, hogy további információkat szerezzen. Kornitzernek elmondtuk, hogy örömmel értesítjük Öfenségét, én pedig fogadást nyertem nála. Fél órán át tartott; a főherceg percre pontos volt, és 30 perc után hazaküldött, azonban megkért engem, hogy máskor is jöjjek. A főherceg okulni kívánt a zsidó történelem és a cionizmus témájában, és felcsigázta a zsidó állam újraépítésének – számára – új, csodás elképzelése. Különösen érdekelt, hogy van-e lehetősége egy zsidó monarchia felállításának. Az újvidéki atrocitások borzalmasan felkavarták; második látogatásomat követően fogadáson vett részt külföldi küldöttek között, és eltökélte magát, hogy tájékoztatni fogja a semleges országok külföldi diplomatáit az embertelen tettekről. A végtelenül jóindulatú Habsburg valószínűleg hasznos pártfogónk lehetett volna, ha a Munkaközösség napjai nem lettek volna megszámlálva.

A zsidók között, akikkel beszéltünk céljainkról, alig akadnak cionisták – legalábbis szervezett cionisták. Nem mint-ha szánt szándékkal tartottuk volna magunkat távol tőlük; a kommunikáció hiánya számos okból fakadt. Először is 1935 óta egyfajta elidegenedés jött létre dr. Kálmán és jómagam részéről az egyik oldalon, és a Magyar Cionista Szövetség vezetőinek részéről a másik oldalon. Ennek semmi köze nem volt a Munkaközösséghez. 1935-ben Zsabotyinszkij követőivel kiszakadt a Cionista Világszövetségből, és létrehozta az Új Cionista Szervezetet, mely a londoni WZO-vezetőség szemében halálos bűn volt. A magyarországi revizionisták és a Betár megmaradt volna a Magyar Cionista Szövetség keretein belül, mely egy jogilag független magyar társulat volt, és a Magyar Cionista Szövetség is szívesen látott volna valamifajta *modus vivendit*,⁸⁴ de a WZO-központ arra kényszerítette őket, hogy zárjanak ki bennünket. Pontosan tudtuk, hogy kelletlenül engedelmeskednek, és biztosítottak bennünket személyes tiszteltükről, de az ügy mégis rányomta bélyegét kapcsolatunkra. Továbbá kellemetlenségek adódtak az *alija bét* kapcsán is, melyet a WZO akkoriban vadul ellenzett, s ez a rossz bélyegyet még súlyosabbá tette. S végső soron úgy éreztük, hogy nincs értelme olyan személyeket verbuválni, akik noha talán osztják néhány alapvető meggyőződésünket, de már elkötelezték magukat egy olyan cionista párt utasításainak a követésére, melynek vezetősége Londonban vagy Tel Avivban székel, s melyet nem érdekelt az egyedi magyarországi zsidó helyzet.

A kevésbé felelős zsidók inkább voltak érdeklődőek, mint szimpatizálók. De figyelmet sokat kaptunk. A hangulat, amellyel rendre találkoztunk, olyan volt, mint amikor egy jóindulatú közönség figyeli a kötél-táncost: a nézők keresztbeteszik ujjait, de a kötélen maguk sohasem másznak fel. Ilyen volt példának okáért az ismert író, Komlós Aladár esete is. Melegen érdeklődött projektünk iránt, és családi ismerősünk volt. Felesége, Palotai Erzsébet⁸⁵ még zsidó versolvasó estek megtartására is tett javaslatot a Munkaközösség keretében. Férjének is tetszett az ötlet, de maga sohasem mászott volna fel a kötéltre.

Egy zsidó támogatónk, akik mutatott szimpátiát, és még aktívabb is volt, mint páran a „belső körből” – noha annak lehetőség, hogy „csatlakozzon” hozzánk, vagy „tagja” legyen a Munkaközösségnek, sohasem merült föl –, dr. Kasztner Rezső volt. Ezen ellentmondás egyik oka a szervezett hálózat hiányában, illetve csoportunk egyértelmű szabályzatának nemlétében keresendő – hiszen tevékenységünk a cionista partizánpolitikától mérföldekre alakult ki –, másrészt Kasztner helyzetértékeléséből: noha a cionista munkásmozgalom elkötelezett híve volt, teljeséggel megértette a zsidó nemzeti egységpolitika égető szükségét, s ezt a cionista munkásmozgalom nem tudta felvállalni.

Kasztner akkor költözött Budapestre, amikor Hitler rávette Romániát, hogy adja vissza Magyarországnak Észak-Erdélyt 1940 augusztusában. Megérkezvén azonnal felvette a kapcsolatot a zsidóság „törvényes képviselőivel” családi kapcsolatokon lovagolva, és a Magyar Cionista Szervezet vezetőségébe is bevették, a romániai Cionista Munkáspártban betöltött szerepe alapján. De a zsidó nemzeti öntudat volt az, ami meghatározta hozzáállását. Bukarestben a Zsidó Párt⁸⁶ titkára volt, mely a zsidó nemzeti kisebbség politikai ágát képezte, s politikai realizmusának gyökerei is ott alakultak ki. Számára teljességgel egyértelmű volt, hogy a zsidók nem magyarok, s hogy a zsidóság nemzet; továbbá nagyon is tisztában volt a ránk leselkedő halálos veszéllyel, s talán még jobban is, mint mi, hiszen láthatta, hogy nem is olyan régen mit tettek a zsidókkal Romániában.

Mikor eljutott hozzá az első *Sárgakönyv*, felvette velünk a kapcsolatot. Egy ideig kapcsolatunk már-már összeesküvés-szerű találkozókra korlátozódott lakásomon. A Munkaközösség számára elengedhetetlen volna az abszolút titoktartás; Kasztner pedig azt mondta nekünk, hogy a legbelsőbb meggyőződéseit öntöttük szavakba, de egyelőre gondolati egységünket megtartja magának. Nem kérdőjelezte meg nézeteink helyességét, ám – legalábbis külsőleg – voltak ellenvetései harcias taktikánkkal szemben. Bízott abban, hogy tekintve a közelgő kataklizmát, megvalósítható lenne a magyarországi teljes zsidó egység létrehozása egyszerű meggyőzés útján.

Kasztner valóban sikerrel hívott életre egy konferenciát prominens zsidók között – köztük olyanokkal, akik többé-

kevésbé befolyásosak voltak a magyar politikai pártokban – 1941 decemberében, de reményei hiábavalóak voltak. A magyar-zsidó szereplők nem tudtak egyetérteni egymás között, s azok, akik a hitközségekben is szerepet vállaltak, elhessegették Kasztner figyelmeztetéseit, mint holmi vészmadárkodást. Javaslatát, hogy alakítsanak valamifajta vészhelyzet-kezelő szervezetet, visszautasították. Kasztner erre a pontra rá kellett, hogy jöjjön, hogy taktikánk nemcsak, hogy helyes, de még igazolt is. Ekkor elkezdett kampányt folytatni érdeünkben, ám tudtunk nélkül.

1942 februárjának egy napján – nem sokkal a hónap folyamán tartott hitközségi közgyűlést követően – Kasztner azzal a hírrel lepett meg, hogy Eppler Sándor – akit én is és Kasztner is a Stern Samu mögött álló szürke eminenciásnak tartottunk – szerette volna, ha D. Sabbatai meglátogatja őt irodájában. Azt feleltem neki, hogy ha Eppler Sándor beszélni akar velem, akkor meglátogathat otthonomban. Kasztner átadta az üzenetet, és nem sokkal később kompromisszumos megoldással tért vissza. Kasztner tudni akarta, hogy kész vagyok-e találkozni Epplerrel egy semleges területen, Kasztner lakásán, a Váci utca 12. szám alatt. Beleegyeztem, és rövidesen létre is jött a találkozó.

Egy hosszú asztalnál ültünk, Eppler az egyik végén, és én a másikon. Természetesen Kasztner is ott volt, de több résztvevőre nem emlékszem. Eppler rövid kérdéseket tett fel, én pedig részletes válaszokat adtam. Most már haragszom, hogy a háború után papírra vetett jegyzeteim olyan vázlatosak, és anekdotákra koncentrálnak, mint például a telefonos epizódra: pár perccel az után, hogy társalgásunk kezdetét vette, egy fiatalember szaladt a szobába, és izgatottan közölte: „A főtítkár úrnak sürgős hívása van!” Eppler érdektelenül legyintett egyet, és az izgatott hírhözöt ennyivel elintézte: „Mondja meg nekik, hogy rendben van!” Egyértelműen megrendezett egy hamis telefonhívást, hogy ha úgy döntene, hogy nincs értelme itt vesztegetnie az idejét, akkor legyen oka lelépni. Ott maradt, és a hosszú tárgyalás végére olyan pozitív volt a hozzáállása, hogy ravaszságot gyanítottam. Eppler tisztázta, hogy noha távol áll attól, hogy minden nézetünkkel egyetértsen, elfogadta törekvéseink legitimitását, és érdeklődött a zsidó közvéleménykutatás iránt is, melyről kész volt beszélni dr. Kreilshimmellel. Beleegyeztem, hogy keres módokat Közvéleménykutató-Állomás fejlesztésére, melynek kapcsolatait a Munkaközösséggel továbbra is titokban készültünk tartani. Továbbá Eppler megígérte, hogy ráveszi Stern Samut, hogy találkozzon velünk.

Rövidesen kiderült, hogy a főtítkárral szembeni kételyeim alaptalanok voltak. Fogadta dr. Kreilshimmelt (akinek még megmaradt jegyzeteinek tanulsága szerint a látogatás nem sokkal 1942. március 12-e előtt jött létre), megígérte, hogy körlevelet intéz az összes neológ hitközséghez a zsidó közvéleménykutatás melletti kiállásáról, és látogatójával megvitatta a projekt kiterjesztésének lehetőségeit.

Nem sokkal később meghívást kaptunk, hogy Eppler irodájában találkozzunk Sternnel.

Dr. Varga és én mentünk el oda, s igen furcsa élmény volt látni Epplert, ahogy mindent megtett, hogy eladjon minket a hitközség elnökének. Igyekezett megértetni Sternnel, hogy az igazság az, hogy a Magyarországtól a szomszédjaihoz 1919-ben odakerült területeken, melyekből az ország egyes részeket akkorra visszanyert, számos zsidó a zsidó nemzeti kisebbség tagjának tartotta már magát immár két évtizede; s egyébként is, nehéz időkből hasznos dolog több vasat tartani a tűzbe (s az egyik „vas” lehetne a Munkaközösség). Még furcsább élmény volt rádöbbedni, hogy Eppler nem volt szürke eminenciás, hanem egy alávetett alkalmazott. Stern lekezelte, majd közölte velünk, hogy örökké harcolni fog törekvéseink ellen.

Így hát új rálátást nyertünk az asszimiláns vezetőség működésére. De arra is rádöbbedtünk, hogy mennyire őszintén igyekezett Eppler segíteni nekünk. Megsúgta, hogy nem szívleli Stern makacsságát, és nem adta fel a reményt, hogy a hitközségi elnök egy nap megolvad, ha csak egy kicsit is.

Dr. Kasztner pedig még több meglepetést is tartogatott számunkra. Egy másik meghívást is átadott nekünk, ezúttal a Magyar Cionista Szervezet részéről. Megkértem bennünket, hogy menjünk Komoly Ottó⁸⁷ lakására. Kicsit összezavarodtunk, ugyanis hallottunk Kasztner friss visszaíráiról a cionista vezetőségből szolgáló társaival. Kasztner éppen annyira aggódott az embermentési munkálatokkal kapcsolatban, mint mi, tekintve a Magyarországra érkező illegális zsidó menekültek számának növekvését. A cionista forrásgyűjtők jelentős összegeket gyűjtöttek be, melyeket most nem voltak képesek átutalni. Kasztner kölcsön akarta kérni a pénzeket a menekültek részére, de a források kezelői hajthatatlanul ellenálltak. Először nem akarózt mennünk; ő azonban azt mondta, hogy muszáj lesz beszélő viszonyba kerülnünk a Cionista Szervezet vezetőségével. Így hát belementünk. Komoly Ottó barátságos házigazda volt, a hangulat kellemes volt, a jelenlévők többsége szimpatizált eszméinkkel, és készek voltak elismerni, hogy elviekben igazunk van. S mégis visszariadtak „radikalizmusunktól.” A találkozó eredménytelen volt. Komoly Ottónak voltak talán egyedül kételyei társainak visszafogottságával kapcsolatban; valószínűleg már előzőleg is egyetértésben voltak ilyen téren Kasztnerrel. Mikor Komoly elbúcsúzott tőlünk, megkért minket, hogy maradjunk vele kapcsolatban.

AZ UTOLSÓ SÁRGAKÖNYV

1942. március 7-én Bárdossy László lemondott kormányfői tisztségéről; kegyvesztetté vált Horthynál. Két nappal később Kállay Miklóst nevezték ki Bárdossy utódjául. Mi sietve dolgoztunk ekkor a harmadik *Sárgakönyvön*, és nem

tudhattuk, hogy a kormányfőváltás kirántotta lábunk alól a talajt. A sajtófelelős azonban igen, ugyanis teljes tiltással küldte hozzánk vissza a kéziratot. Makkai János közölte velünk, hogy a szelek immár más irányba fújnak. Még így is megszervezett nekünk egy találkozót dr. Torma Domonkossal, a miniszterelnökség sajtóosztályának egy magas rangú tisztviselőjével, de ez sem vezetett eredményre.

Nekünk kicsit sem akarózt feladnunk. Kiadtuk a harmadik *Sárgakönyvet* a tiltás ellenére: cselhez folyamodtunk. *Gépelte*, és nem *nyomtatott* másolatokat adtunk ki, és úgy csináltunk, mintha nem lett volna több, mint egy tucat másolat. Gépelte szövegekhez ekkor még nem kellett a sajtófelelős engedélye, és volt egy szabály, hogy egy tucat egyező szöveg, még ha nyomtatták is, még terjeszthető volt engedély nélkül. Az utóbbi szabály színházi társulatok számára lett létrehozva, és főleg színdarabok szövegére vonatkozott. Mi is erre hivatkoztunk, anélkül, hogy megfeleltünk volna a szabályzatnak. Valójában négy másolatot készítettünk a legépelte iratról, és összességében több, mint ötven példányban készítettük el a harmadik *Sárgakönyvet*. Átmutráltuk levelezőlistánkat, és a kiválasztottaknak elküldtük a kiáltványt. Senki sem kérdőjelezte meg a kiadványok tényleges számát. A jegyzetfüzet méretű legépelte másolatokat kemény sárga fedél borította, rajta kiáltványaink szokásos címszövegével, alatta a következő sorral: „Készült A MAGYAR ÁLLAM VEZETŐINEK szánt tizenkét példányban.” Mindezt emlékezetből írom le, mivel a harmadik *Sárgakönyvet* kiadása óta nem tartottam a kezemben. Dr. Kálmán előásott egy példányt a háború után, és átadta a budapesti izraeli képviselőnek alijázása előtt. Abban egyeztünk meg, hogy Móse Álon úr, aki ekkor a bécsi izraeli konzulátus sajtóattaséja volt, átadja nekem, hiszen a városban éltem 1951-ig. A dokumentum azonban elveszett, és minden kísérletem, hogy visszaszerezsem, hiábavalónak bizonyult.

Nincsenek emlékeim az utolsó *Sárgakönyv* fogadtatásáról, de azt tudom, hogy továbbra is elfoglaltuk magunkat különböző terveinkkel, és még fűztünk reményeket újonnan nyert támogatónk, Eppler Sándor irányába, aki őszinte érdeklődést mutatott a közvéleménykutató projekt iránt, és meggyőzte Kolb Jenőt,⁸⁸ a Zsidó Kultúra Barátai Társulatának elnökét, hogy hívja meg dr. Kreilisheimet egy előadásra 1942. március 19-én.

Igazi csapás volt, amikor Eppler május 16-án elhalálozott. Mi azonban továbbra is aktívak maradtunk abban a hiábavaló reményben, hogy folytatni tudjuk tevékenységünket. Dr. Kreilisheim felolvasta tanulmányát, ahogy terveztük, és a négyoldalas jelentés, amit kinyomtatunk az előadásról azt mutatja, hogy Munkaközösség folytatta tevékenységét, mintha mi se történt volna. Az irat nyolc hozzászólót említ meg az előadás során, akikből hárman a „belső körhöz” tartoztak (Sonnenfeld, dr. Molnár Endre és dr. Varga), akik kiegészítő tanácsokat adtak dr. Kreilisheimnek. Három további hozzászóló olyan résztvevőktől érke-

zett, akik 1945, vagyis inkább 1956 után komoly eredményeket értek el a magyarországi tudományos életben: dr. Hahn István,⁸⁹ aki 1942-ben egy vidéki neológ hitközség rabbija volt, és egy a Makkabeusok történetét feldolgozó könyv szerzője, 1956 után az egyik legnevesebb óorkutató az országban; Szabolcsi Miklós,⁹⁰ 1942-ben még fiatal diák, 1956 után befolyásos magyar irodalomtörténész; és dr. Hirschler Imre,⁹¹ 1942-ben még egyszerű doktor, majd a háború után neves orvosi szaktekintély.

Megnövekedett nehézségekre számítottunk most, hogy már Kállay volt a kormányfő, de abban a hitben éltünk, hogy ennek ellenére néhány tervünkkel továbbra is előre tudunk majd törni. Tévedtünk. Ahogy akkoriban szólt a pesti mondás: már meghaltunk, csak nekünk még nem szólt róla.

Kállay megkísérelt titkos kapcsolatokat létesíteni a Szövetségesekkel, és megkísérelte biztosítani a hazai zsidófrontot. Stern Samu és a többi zsidó vállalkozó szolgálatára állt, de közben mindent megtett, amit csak tudod – vagy inkább, amit nem lett volna szabad megtennie –, hogy elégedett tegye a németeket és a hazai nácikat, a nyilas csúrhét, azzal, hogy engedélyezte, hogy a sereg több tízezer zsidó férfit – nem csak katonai korúakat – besorozzon teljesen megváltozott munkaszolgálatra, melynek csupán neve egyezett az 1940-es változattal. A valóságban a munkaszolgálatos osztagok immár mozgó koncentrációs táborok voltak a keleti fronton. Én behívómat a dr. Kreilisheim előadását követő napon kaptam meg, melyben az állt, hogy május 26-án csatlakozzak osztagomhoz. Júniusra a „belső kör” összes fiatalabb férfi segítőjét behívták. Kevesen éltek túl; a háború után szomorúan bizonyosodhattunk meg róla, hogy dr. Heller György, dr. Kreilisheim, Hattzger, Sonnenfeld és Vázsonyi meghaltak.

A Munkaközösség sohasem kezdte meg működését hivatalosan, és nem is zártuk le hivatalosan soha. *A zsidó népegyéniség* c. könyvem megkésétt kiadását követően, melyet lényegében kizárólag feleségem intézett, a Munkaközösség csendben eltűnt a közélet szeme elől. Dr. Kálmán energiáit végsőkig megfeszítette először az *alija bet* szervezése, majd az „idegen” zsidó menekültek titkos élhetésének segítése, míg el nem hagyta Budapestet a Kasztner-vonattal 1944. június 30-án. Dr. Varga időlegesen visszavonult a zsidó politikai aktivitástól.⁹²

Dr. Dénes Béla,⁹³ egy régi barátom, az *Ihud-Mapa*⁹⁴ egy vezetője, és a híres 1949-es budapesti anticionista kirakatper vádlottja biztosított róla 1946-an, hogy dr. Kasztner és Komoly erőt merítettek a Munkaközösség szavaiból és tetteiből a vészhelyzeti bizottság, a *Va'ad Ha'ezra ve'Ha'hacala*⁹⁵ megalakításáért folytatott kampányuk során. Ez a szervezet végül 1943 januárjában alakult meg; elnöke Komoly, helyettese Kasztner lett. Talán úgy volt, [ahogy Dénes mondta]. Ezt nem tudtam ellenőrizni. De még ha kísérleteink teljességgel sikertelenek lettek is volna, akkor is úgy hiszem, hogy volt értelme próbálkozni.

JEGYZETEK

- 1 Randolph L. Brahm 2014. október 2-i szíves engedélyével.
- 2 Szilágyi a magyar kifejezéseket kurzívan, zárójelben adta meg; ezek itt a szöveg részeként, ám szintúgy dőlt betűvel szerepelnek.
- 3 *Da'var Ha'savua*, Tel Aviv, 1981. február 6.
- 4 Nathaniel Katzburg: *Zionist Reactions to Hungarian Anti-Jewish Legislation, 1939–1942*, *Yad Vashem Studies*, XVI. köt. (Jeruzsálem: Yad Vashem, 1984), 151–176. o.
- 5 Uo., 175. o.
- 6 A kihagyott részben Szilágyi történészeknek mond köszönetet.
- 7 **A szerző vezetékneveként „Szilágyi” szerepel az 1944 előtti kiadványokon. Csupán 1945-ben sikerült nemzetközi betűzésű nevét elfogadtatnia és hivatalossá tettetnie.**
- 8 Áttekintés.
- 9 Zsidó vallási szaktekintélyek gyűlése. 1807-ben Napóleon Bonaparte (1769–1821) francia császár erőszakkal hívta össze az elzárta zsidóság vezetőit, hogy lefektessék a francia–zsidó együttélés új, liberális elveit.
- 10 Fábrián Béla (1889–1966) neológ ügyvéd, parlamenti képviselő.
- 11 Stern Samu (1874–1946) neológ hitközségi elnök és vállalkozó.
- 12 **1932-ben aztán Stern megkaparintotta az összes neológ hitközség központi irodájának, az Országos Irodának irányítását is.**
- 13 *Das Jüdische Volk (A zsidó nép)*, Berlin, 1938. február 25.
- 14 **A katolikus egyház szentje.**
- 15 Példabeszédek könyve. A szó jelentése próféta.
- 16 Eppler Sándor (1890–1942) pesti neológ hitközségi főtitkár.
- 17 Buday-Golberger Leó (1878–1945) neológ textilipari magnás és felsőházi tag, a holokauszt áldozata.
- 18 **Az úriember, akit nem neveztem meg, dr. Csergő Hugó (1877–1944) volt, a pesti hitközség főjegyzője, Stern Samu számos beszédének és cikkének szellemírója.**
- 19 Ellenség- és hősfigura Eszter könyvéből.
- 20 **Aron Grünhut: *Katastrophenzeit des Slowakischen Judentums* (Tel Aviv: Szerző, 1972), 79. ssk.**
- 21 Joszif Borisz Dov Schechtman (1891–1970) oroszországi születésű revizionista történész és politikus.
- 22 Komlós Aladár (1892–1980) író, irodalomtörténész, a Kasztnervonat utasa.
- 23 **Komlós Aladár: *Zsidó sebek és bűnök. Pap Károly könyve II., Nyugat*, XXVIII. köt., 7. sz. (1935 július), 41. o.**
- 24 Németh Imre (1893–1970) újságíró, parlamenti képviselő.
- 25 Darányi Kálmán (1886–1939) magyar miniszterelnök, terminusa alatt fogadták el az ún. első zsidótörvényt.
- 26 Darányi 1937. április 18-ai szegedi beszédének szövegét közli: *Új Magyarország*, 1937. április 20. A Szilágyi által idézett rész a szövegben nem szerepel, a tartalom nagy vonalakban azonban egyezik.
- 27 Az esetet a szakirodalom nem tárgyalja, ill. a korabeli sajtó sem említi.
- 28 A törvényt nem törölték el.
- 29 Kálmán Imre (1894–1956) első világháborús veterán, revizionista vezető, ügyvéd.
- 30 Tamási Varga Imre (1897–1944) orvos, a náci megszállást követően öngyilkosságot követ el.
- 31 Saját törzsébe tartozó.
- 32 **A britek és a WZO számára az *alija bet* jelentése a „Palesztinába való illegális bevándorlás” volt. Mi küzdöttünk ez ellen. Végző soron a britek politikája, mely megakadályozta a zsidók szabad bejutását Palesztinába, volt az, ami illegálisnak minősült, hiszen szemben a Nemzetek Szövetsége által adott mandátum egyértelmű szabályainak. A brit politika ebből az okból minden lehetséges eszközzel megakadályozandóvá vált.**
- 33 Az előszó kézzel írott vázlata és a legépelt levél: *Jabotinsky Institute*, A1-7/224
- 34 **Amikor a háború utáni budapesti kormány sajtóosztálya kiadta a *fasiszta, szovjetellenes vagy antidemokratikus publikációk listáját 1945-ben*, a *Nevelés nemzeti forradalomra* c. könyvem a lista második kiadásának 19. oldalán indexre került. (Szilágyi figyelmét elkerülte, de indexre került az első *Zsidó Sárgakönyv* is – V. L. B.)**
- 35 Gyere velem!
- 36 A kihagyott részben Stern „Mi és a magyarok” című írásából idéz. Szövegét lásd a Múlt és Jövőben közölt tanulmányomban.
- 37 Kivándorló, tsz. *olim*.
- 38 Romániai kikötőváros.
- 39 Nyilvánvaló túlzás.
- 40 Tengerparti palesztinai város.
- 41 Nemzeti Katonai Szervezet, palesztinai jobboldali cionista milícia.
- 42 Zsidópolitika.
- 43 Werth Henrik (1881–1952) német származású magyar katonatiszt, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke.
- 44 Szombathelyi Ferenc (1884–1946) német származású magyar katonatiszt, a Honvéd Vezérkar főnöke.
- 45 Kállay Miklós (1887–1967) magyar miniszterelnök.
- 46 Mikszáth Kálmán (1847–1910) magyar író, lapszerkesztő, országgyűlési képviselő.
- 47 Lásd.
- 48 Illyés Gyula (1902–1983) magyar költő, író, lapszerkesztő.
- 49 **Illyés Gyula: *Zsidó sebek és bűnök. Pap Károly könyve I., Nyugat*, XXVIII. köt., 7. sz. (1935 július), 39. o.**
- 50 Gróf Teleki Pál (1879–1941) geográfus, magyar miniszterelnök.
- 51 Sombor-Schweinitzer József (1895–1950) a politikai rendőrség vezetője a Horthy-korban.
- 52 Szilágyi névsorából kevesen azonosíthatóak be. Sonnenfeld László (1910–1942) munkaszolgálaton halt meg. Azt itt említett Heller György minden valószínűség szerint nem azonos az Auschwitzba deportált emlékirat-íróval. Kreilisheim Györgytől gazdag fotóalbumok és a fényképészet történetéről szóló értekezések maradtak meg. Az itt említettek minden jel szerint nem publikáltak revizionista kiadványokba, aktivizmusuk gyakorlatias szinten mozoghatott.
- 53 Ofner Ferenc-Ámir (1913–2011) újvidéki ügyvéd, később neves izraeli újságíró.
- 54 Pikler J. Gyula (1864–1952) orvos, Kelen Hugó (1888–1956) zeneszerző, Berend Béla (1911–1987) rabbi, Kasztner Rezső (1906–1957) ügyvéd.
- 55 Henry George (1839–1897) amerikai közgazdász, fő témája a föld és az adó.
- 56 Pap Károly (1897–1944) cionista író.
- 57 Fehér Miklós (1914–1975) antropológus, Ortutay Gyula (1910–1978) néprajzkutató majd baloldali politikus. Utóbbi Szilágyit „kis sunyi zsidó ideológusként” jellemezte, aki „megvadította” fogorvosát, Tamási Varga Imrét.
- 58 Thomas Alva Edison (1847–1931) amerikai feltaláló, segítőtje Puskás Tivadar (1844–1893). Makkai János (1905–1994) újságíró, politikus.
- 59 Lee Tibor (1899–1974) ügyész, bíró, a háború után kommunista funkcionárius.
- 60 A kihagyott részben Szilágyi a második zsidó sárgakönyvből idéz.
- 61 Bárdossy László (1890–1946) magyar kormányfő, kivégzett háborús bűnös.
- 62 Korompai Brunswick György útinarsall, Horthy személyes útjainak tervezője.
- 63 A kihagyott részben Szilágyi az első Sárgakönyvből idéz.
- 64 A kihagyott részben Szilágyi az első Sárgakönyvből idéz.

- ⁶⁵ *Képes Családi Lapok*, Budapest, 1942. február 8. Később még szólni fogok ezen idézet forrásáról egy adalék okán, mely igen jellemző volt Lévai Jenő [1892–1983] zsidó hetilapjára.
- ⁶⁶ Béry László (1898–1971) magyar újságíró, később a Szabad Európa Rádió munkatársa.
- ⁶⁷ Hegedűs Gyula (1887–1953) író, szerkesztő, a *Magyar Nemzet* alapítója.
- ⁶⁸ Alapvető zsidó vallástörvény-gyűjtemény.
- ⁶⁹ Tényszerűleg vett.
- ⁷⁰ **Az olyan felvetések, hogy dr. Berend és a Munkaközösség további kapcsolatban lett volna, hogy további feladatokat kapott volna a Munkaközösség irányából, alaptalanok.** [Berend Béla állítása szerint azonban a Munkaközösség megbízásából folytatta antiszemita-téritő tevékenységét, és így emlékezett vissza Kálmán Imre is. Lásd: Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbírósi pere, *Századok*, CXXX. köt., 6. sz. (1996), 1534. – V. L. B.].
- ⁷¹ Gallup, Inc., amerikai közvéleménykutató intézet.
- ⁷² A kihagyott részben Szilágyi a második Sárgakönyvből idéz.
- ⁷³ **Vö. Vladimir Jabotinsky: *The Jewish War Front*** (London: G. Allen & Unwin, 1940), 55–56. o.
- ⁷⁴ A kihagyott részben Szilágyi a második Sárgakönyvből idéz.
- ⁷⁵ A kihagyott részben Szilágyi a második Sárgakönyvből idéz.
- ⁷⁶ Kihagyás az eredetiben.
- ⁷⁷ Angolból fordítva magyarra. A szöveg nem azonos a hitközség *Magyar Zsidók Lapjában* kiadott nyilatkozatával.
- ⁷⁸ Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948), magyar politikus, belügyminiszter, ideiglenesen miniszterelnök.
- ⁷⁹ Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946), magyar politikus, a zsidó sajtó bezárásáért felelős náci megbízott, kivégzett háborús bűnös.
- ⁸⁰ Aschner Lipót (1872–1952), üzletember, a Tungsram alapítója.
- ⁸¹ II. Lajos Fülöp (1747–1793) francia uralkodó, „Egyenlő Lajos.”
- ⁸² Szilágyi egy személylé gyúrta össze József Ágost (1872–1962) magyar királyi herceget és fiát, József Ferenc (1895–1957) főherceget. Károlyi forradalmát Ágost szentesítette, Ferencet a kommunisták börtönbe zárták. Drámaírással Ferenc foglalkozott, fizikával Ágost.
- Az Alcsúti név felvételével (melyet végül sosem vett fel) Ágost szemeztetett, a nyilas forradalom mellett pedig mind a ketten kiálltak tárgyalófele József Ferenc herceg volt.
- ⁸³ Kornitzer Béla (1911–1964) magyar író és szerkesztő, majd emigráns irodalmár.
- ⁸⁴ Megélhetési mód.
- ⁸⁵ Palotai Erzsébet (1907–1988), előadóművész, műfordító.
- ⁸⁶ Partidul Evreiesc din România.
- ⁸⁷ Komoly Ottó (1892–1945) mártír cionista politikus, embermentő, a nyilasok végzik ki.
- ⁸⁸ Kolb Jenő (1898–1959) magyar író.
- ⁸⁹ Hahn István (1913–1984), ökörtörténész, rabbi.
- ⁹⁰ Szabolcsi Miklós (1921–2000), irodalomtörténész, Szabolcsi Lajos fia.
- ⁹¹ Hirschler Imre (1906–1989), a Központi Állami Kórház szülészeti és nőgyógyászati osztályának vezetője.
- ⁹² **Dr. Imre és felesége, egy ír katolikus hölgy, az Ortutay-család közeli barátai voltak. Dr. Ortutay Gyula volt az, aki 1946-ban tájékoztattott engem dr. Varga tragikus végzetéről. A hír forrása Vargáné volt, aki egy évvel férje után halt meg. Dr. Ortutay szerint dr. Varga felkereste Stern Samut, aki akkor a budapesti Zsidó Tanács elnöke volt, 1944 júniusában. Megkísérelte meggyőzni Sternt a fegyveres zsidó ellenállás szükségességéről, és felvázolta egy gerillaháború részletes tervét, melyben mérgek és bacilusok pontos használatáról is szót ejtett, „fegyverekről,” melyek az elszánt orvos eszköztárában voltak. Stern erre közölte Vargával, hogy azonnal jelenti őt a Gestapónak, mert egy hasonló ötletet keddelgető ember veszélyezteti az egész zsidó közösséget, és ezért ártalmatlanná kell tenni. Varga biztosra vette, hogy Stern komolyan beszélt, és öngyilkosságot követett el ...** [A kihagyott részben Szilágyi Munkácsi Ernő *Hogyan történt?* című munkáját kritizálja].
- ⁹³ Dénes Béla (1904–1959) cionista vezető és orvos.
- ⁹⁴ Az arabbarát Ihud és a munkáspárti MAPAJ hazai ága.
- ⁹⁵ Segély- és mentőbizottság.

